

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ПЛАТОН

■

ДІАЛОГИ

Переклад з давньогрецької

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2008

ББК 87.3
П37

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

Друкується за виданням:
Платон. Діалоги. — К.: Основи, 1995

Переклад з давньогрецької

Передмова *В. В. Шкоди, Г. М. Куц*

Примітки *Й. Кобова*

Редколегія серії:

*Тамара Денисова, Ростислав Доценко, Іван Дзюба,
Микола Жулинський, Дмитро Затонський,
Дмитро Наливайко (голова), Галина Сиваченко,
Андрій Содомора, Віктор Шовкун*

Художник-ілюстратор *І. І. Яхін*

Художник-оформлювач *Б. П. Бублик*

ISBN 978-966-03-4051-0

- © Й. Кобів (правонаступник), переклад українською, примітки, 2008
- © Ю. Мушак (правонаступник), переклад українською, 2008
- © В. В. Шкода, Г. М. Куц, передмова, 2008
- © І. І. Яхін, ілюстрації, 2008
- © Б. П. Бублик, художнє оформлення, 2008
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2001

ФЕДОН

Ехекрат, Федон

57 Ехекрат. Федоне, чи був ти біля Сократа того дня, коли він випив отруту у в'язниці, чи чув про це від когось іншого?

Федон. Ні, я сам був біля нього, Ехекрате.

Ехекрат. Що він говорив перед смертю? І як помирав? Мене це дуже цікавить. Адже останнім часом ніхто з громадян Фліунта¹ до Афін не навідувався і жоден з афінських друзів давно до нас не приїжджав: отож ми знаємо тільки те, що Сократ випив отруту й помер. А як саме усе це відбувалося, ніхто розповісти не може.

58 Федон. То ви не знаєте й того, як його судили?

Ехекрат. Ні, про суд ми дещо чули. Але нам не зрозуміло, чому так довго відкладали виконання смертного вироку². Як воно так вийшло, Федоне?

Федон. Сталося це зовсім випадково, Ехекрате. Трапилось так, що якраз напередодні винесення вироку афіняни прикрасили вінком³ корму корабля, який вони посилають на Делос.

Ехекрат. А що це за корабель?

В Федон. За афінським переказом, це той самий корабель, на якому колись Тесеї повіз на Крит сім парюнаків та дівчат. Він і їх урятував, і сам лишився жи-

вим. А афіняни, як свідчить переказ, дали тоді Аполлонові обітницю: якщо всі супутники Тесея врятуються, вони щорічно будуть відсилати на Делос священне посольство. Відтоді й по сьогодні вони кожнісінький рік неухильно виконують свою обітницю. І коли прочани вирушають у дорогу, закон вимагає, щоб протягом того часу, коли корабель прибуде на Делос і повернеться до Афін, місто було вільне від нечестя й смертні вироки не виконувались. Інколи на повернення корабля доводиться чекати довго. Це буває тоді, коли на заваді морякам стануть супротивні вітри. Початком священного посольства вважається та хвилина, коли жрець Аполлона увінчає корму корабля. А це сталося, як я вже казав, напередодні засудження Сократа. Ось чому він так довго перебував у в'язниці між вироком і смертю.

Е х е к р а т. А що можеш сказати про саму смерть його, Федоне? Що говорив Сократ? Як тримався? Хто з близьких був при ньому? Чи, може, влада не допустила нікого у в'язницю й він помер у самотині, не побачивши нікого з друзів?

Д Федон. Та ні, були при ньому друзі, навіть багато.

Е х е к р а т. Тоді розкажи нам про все якомога докладніше, якщо, звичайно, ти маєш час.

Ф е д о н. Часу я маю досить, і я спробую розповісти, як це було. Бо для мене немає більшої втіхи, як згадувати Сократа, чи самому розповідаючи про нього, чи слухаючи розповіді інших.

Е х е к р а т. Але ж і слухачі твої, Федоне, такі самі ревні прихильники Сократа, як і ти. Отож постарайся переповісти все, як зможеш найдокладніше.

Е Федон. Гаразд. Насамперед скажу, що, коли я сидів у темниці з Сократом, мене охопило дивне почуття. Бо, хоч я був присутній при смерті дорогої мені людини, мене не проймав жаль. Навіть більше, Сократ здавався мені щасливим, Ехекрате, про це свідчило й те, як він тримався, і те, що він говорив! Він умирав так мужньо й достойно, що мені здалося, начебто він і в Аїд⁴ іде не без божественної волі, і що там, в Аїді,

буде щасливіший, ніж будь-хто інший. Ось чому не дуже-то брали мене жалощі, — що було б цілком природно за таких сумних обставин, — але водночас я не відчував звичайної втіхи від філософської розмови (а розмова наша була-таки філософського змісту). Мене охопило, прямо кажучи, якесь дивне почуття, якась дивовижна суміш утіхи і водночас печалі, коли я згадував, що він має ось-ось умерти. Та й усі ми, присутні в той час у в'язниці, поійняті були таким самим настроєм: ми то сміялись, то плакали, особливо ж один із нас — Аполлодор. Ти, либонь, знаєш його і його вдачу.

Ехекрат. Звичайно, знаю.

Федон. Так ось, він зовсім був прибитий горем, але і я сам був дуже засмучений, та й інші також.

Ехекрат. Хто ж там був тоді разом з тобою, Федоне?

Федон. Із тамтешніх громадян були: згаданий Аполлодор, Крітобул із батьком, далі Гермоген, Епіген, Есхін й Антісфен. Був і Ктесіпп із Пеанії, Менексен і ще якісь місцеві⁵. Платон, здається, прихворів.

Ехекрат. А з чужинців хтось був?

С Федон. Так. Був Сіммії із Фів, Кебет, Федонд, а з Мегар — Евклід і Терпсіон⁶.

Ехекрат. А Клеомброт і Арістіпп⁷ не прийшли?

Федон. Ні, на жаль, не було їх. Кажуть, що вони саме попливли на Егіну⁸.

Ехекрат. Хто ще там був?

Федон. Мабуть, нікого більше.

Ехекрат. Що ж далі? Розкажи, про що ви там розмовляли.

Д Федон. Постараюсь переповісти тобі все від самого початку. Ми, тобто я й інші, постійно і в попередні дні відвідували Сократа. Ми збиралися рано-вранці перед будинком суду, де розглядалася його справа. А суд міститься неподалік в'язниці. Чекаючи, поки відчиняться двері в'язниці, ми тим часом розмовляли. Відчинялись вони не дуже рано, а коли нарешті відчи-

Е нялись, ми заходили до Сократа і не раз, бувало, про-
водили з ним цілий день. Так і того пам'ятного дня ми
зібралися трохи раніше, ніж звичайно. Бо напередодні,
коли ми ввечері виходили з в'язниці, нам стало відо-
мо, що повернувся корабель із Делосу. Тим-то ми до-
мовилися, що прийдемо на звичне місце якомога ра-
ніше. Підходимо до в'язниці, виходить воротар, який
нас звичайно впускав, і каже почекати: мовляв, Сократ
сам нас покличе.

— Одинадцять⁹, — додав він, — саме знімають кай-
дани з Сократа. Вони постановили, що страта відбу-
деться сьогодні.

60 Трохи згодом воротар з'явився знову й сказав нам:
заходьте. Ми зайшли. Сократа щойно розкували; по-
руч сиділа Ксантіппа¹⁰ — ти ж її знаєш — із дитиною
на руках. Щойно вона нас побачила, заголосила, зале-
ментувала, за звичаєм жінок, приблизно так:

— Ой, Сократе, це ж сьогодні востаннє друзі будуть
розмовляти з тобою, а ти — з ними!

Тоді Сократ поглянув на Крітона й сказав:

— Крітоне! Хай хто-небудь відведе її додому.

В І люди Крітона повели Ксантіппу, а вона ридма ри-
дала й біла себе в груди. Тим часом Сократ сів на ліж-
ку, підібгав під себе ногу і став її розтирати. Роблячи
це, він так промовив:

С — Яка дивовижна штука, мої друзі, — те, що люди
називають «приємним». І в якому дивному взаємозв'яз-
ку є воно з тим, що вважається його протилежністю,
тобто з прикрим. Вкупі вони не уживаються в людині,
але, якщо хтось ганяється за одним із них і його вло-
вить, то йому майже завжди проти волі дістанеться й
друге: ці крайності неначе зрослись однією вершиною,
хоч їх двоє. Маю враження, — провадив Сократ, — що
якби над цим питанням замислився Езоп, то він склав
би байку про те, як Бог, бажаючи примирити ці воро-
гуючі протилежності, не зумів домогтися цього і тоді
з'єднав їхні верхівки. Ось чому коли з'явиться одне,
зразу слідом за ним поспішає і друге. Так, очевидно,

відбувається і зі мною: раніше моя нога відчувала біль від кайданів, а тепер йому на зміну прийшло приємне відчуття.

Тут переринив Сократа Кебет:

— Клянусь Зевсом, Сократе, добре ти зробив, що мені нагадав! Мене вже кілька душ питало про вірші, які ти тут склав, — про віршові переробки байок Езопа й гімн на честь Аполлона, а нещодавно Евен¹¹ дивувався, чому тобі заманулося, потрапивши у в'язницю, вдаритися у віршування, тоді як раніше ти ніколи віршів не писав! Отже, якщо тобі не все одно, як мені відповісти Евенові, коли той мене вдруге про це запитає (а він, безперечно, запитає!), то підкажи, якою має бути моя відповідь.

— Скажи йому правду, Кебете, — відповів Сократ, — що я не мав наміру суперничати з ним чи з його поезією, коли писав свої вірші. Я усвідомлював, що творити поезію — нелегка справа; просто-напросто мені йшлося про те, аби з'ясувати, що означають деякі мої сновидіння, і мати чисте сумління: чи, бува, не цьому видові мистецтва вони часто радили мені присвятитися?

Справа ось у чому. Не раз протягом усього життя переслідувало мене одне й те саме сновидіння. Щоправда, воно з'являлося мені раз у такому, раз в іншому вигляді, але слова я чув завжди однакові: «Сократе, твори і дерзай на ниві Муз!»¹² Раніше я вважав, що моє сновидіння заохоче і закликає мене займатися тим, чим я займався. Як люди підбадьорюють вигуками бігунів, так, гадав я, це сновидіння підказує мені робити те, що я вже робив, — творити на ниві Муз, бо найвеличніше мистецтво — це філософія, а саме філософії, служінню їй я й присвятив себе. Але тепер, коли відбувся суд і коли врочистості на честь Бога відстрочили мою смерть, я замислився над тим, чи, часом, багаторазові сновидіння не веліли мені займатися звичайним мистецтвом, і через те не слід опиратися їхньому заклику, а радше скоритися йому. Адже безпечні-

В ше було б виконати пораду сновидіння й не відходити з життя раніше, ніж заспокоївши своє сумління спробою складати вірші. Тим-то я насамперед склав гімн на честь того бога, чие свято тоді відзначалося, і тоді я усвідомив, що поет, — якщо він хоче бути справжнім поетом, — повинен витати у світі уяви, а не розмірковувати. Позаяк творчої уяви у мене обмаль, я вдався до того, що було мені найдоступніше — до байок Езопа. Знаючи їх напам'ять, я завіршував ті, які мені пригадалися перші.

С Отже, скажи це Евенові, Кебете, перекажи йому від мене вітання й додай, щоб якомога скоріше пішов слідом за мною, якщо є в нього здоровий глузд. Я, очевидно, іду з життя сьогодні. Так велять афіняни.

Тут втрутився в розмову Сіммії:

— Оці твої настанови, Сократе, не дійдуть до розуму Евена. Я не раз мав справу з цим чоловіком, але, наскільки можу судити, він нітрохи добровільно не послухається твоєї поради.

— Як це так? Хіба Евен не філософ? — спитав Сократ.

— По-моєму, філософ, — відповів Сіммії.

— Тоді зо мною погодиться і Евен, і кожний, хто поважно ставиться до філософії. Ясна річ, віку він собі не вкоротить. Бо є така гадка, що робити цього не годиться.

D Тут Сократ опустил ноги з ліжка на долівку і так сидів до самого кінця розмови. Кебет запитав його:

— Як це розуміти, Сократе: накладати на себе руки — гріх, а все-таки, філософ може піти вслід за тим, хто вмирає?

— Ну і що тут такого, Кебете? Невже ти і Сіммії не чули про все це, спілкуючися з Філолаєм?¹³

— Ні. Принаймні нічого ясного, Сократе.

E — Та я і сам чув не від нього, а з уст інших, однак охоче перекажу те, що мені доводилося почути. Та, мабуть, воно доречно людині, якій доведеться помандрувати на той світ, — поміркувати над своїм пересе-

ленням і ознайомитися з тим, як уявляють потойбічне життя інші люди. Бо, зрештою, як нам пробавити час аж до заходу сонця?

— Так чому все-таки, Сократе, не годиться заповідати собі самому смерть? Бо я чув і від Філолая, коли він жив у нас, і від інших, що цього робити не слід. Але нічого ясного я ніколи ні від кого не чув.

62 — Не треба впадати у відчай, — сказав Сократ, — можливо, ти ще почувеш. І, мабуть, не буде для тебе дивиною, що вмирання — явище зовсім просте і не визнає ніяких винятків, які бувають в інших випадках. Безперечно, є люди, яким краще вмерти, ніж жити, і якщо комусь краще вмерти, то, очевидно, дивним тобі видається, чому такій людині не годиться самій собі зробити добро, замість чекати, щоб його зробив їй хтось інший.

Кебет ледь усміхнувся й сказав, вимовляючи слова з беотійською вимовою:

— Зевс свідок — свята правда!

В — Звичайно, це тобі може здатися нісенітницею, — провадив Сократ, — але, можливо, тут прихований якийсь смисл. Адже таємне вчення¹⁴ твердить, що ми, люди, перебуваємо немов під наглядом і не можна з-під нього ні визволятися, ні втікати, — в цьому я вбачаю велику й глибоку думку. І ось що ще, на мій погляд, добре сказано, а саме: про нас турбуються боги, а ми, люди, становимо частку божественної власності. Як, по-твоєму, такий погляд правильний чи ні?

— Правильний, — відповів Кебет.

С — А якби хтось із твоїх рабів захотів покінчити з собою, не питаючи тебе, чи даєш ти на це згоду, чи ні, то ти, звісно, розгнівався б на нього й покарав би його, маючи на це право?

— Аякже! — підтвердив Кебет.

— Коли так, то, мабуть, не є безглуздим вважати, що негоже позбавляти себе життя раніше, ніж Бог якимось чином примусить до цього, як, наприклад, тепер — мене.

D — Так, це, очевидно, правильний погляд, — сказав Кебет. — Але твоє твердження, буцімто філософи легко й охоче погодилися б умерти, — це, Сократе, звучить непереконливо, якщо ми тільки-но дійшли правильного висновку, що Бог піклується про нас і ми є його власність. Помилкою було б вважати, що найрозумніші з людей не відчують незадоволення, виходячи з-під нагляду таких прекрасних опікунів, якими є боги. Адже ніхто з них, певне, не вірить, що, визволившись, зумів би потурбуватись про себе краще. Тільки нерозумна людина могла б дійти висновку, що краще тікати від свого хазяїна. Їй і на думку не спаде, що від доброго володаря тікати не слід, що треба залишатися при ньому якнайдовше. Тим-то втеча була б глупотою, і кожний, у кого є здоровий глузд, завжди прагне триматися того, хто кращий від нього самого. А це, ясна річ, суперечить тому, що ти тільки-но сказав, Сократе, адже саме розумні люди повинні вмирати з нехиттю, а нерозумні — з радістю.

E
63 Сократ уважно вислухав розмірковування Кебета і, як мені здавалося, зрадів його допитливості. Озирнувши нас, він сказав:

— Завжди цей Кебет вишукує якісь заперечення і не дуже схильний вірити в те, що йому кажуть.

А Сіммії озвався так:

— Мені теж, Сократе, здається, що Кебет говорить до речі. Навіщо ж людям, по-справжньому розумним, тікати від своїх хазяїв, кращих, ніж вони самі, й кидати їх із легким серцем? А ще у мене таке враження, що Кебет має на увазі саме тебе. Надто легко ти погоджуєшся розлучитися з нами і з тими, кого ти сам називаєш добрими володарями, тобто з богами.

B — Ваша правда, — сказав Сократ. — Ви, як я розумію, звинувачуєте мене, а я повинен захищатися, немов на суді.

— Саме так, — підтвердив Сіммії.

— Ну, що ж, спробую боронити себе перед вами переконливіше, ніж перед суддями. Отож, Сіммію і Ке-

бете, якби я не вірив, що відійду, по-перше, до інших богів, мудрих і добрих, і, по-друге, до померлих, які куди кращі, ніж оці люди, що живуть тут, на Землі, то я, певно, помилявся б, спокійно ідучи назустріч смерті. Але ж майте на увазі, що я сподіваюсь приєднатися до гурту добрих людей, хоч, власне кажучи, я не можу твердити це з усією впевненістю. Але що я стану перед богами, перед найдобрішими з володарів, — то знайте: я тверджу це якнайрішучіше, з більшою рішучістю, ніж у будь-якій іншій справі. Таким чином, ніяких підстав для незадоволення в мене немає, навпаки, я сповнений великої надії, що для померлих там почнеться нове життя, причому, як твердять старовинні перекази, добрим людям воно буде далеко краще, ніж поганим.

— Так що ж, Сократе? — запитав Сіммії. — Ти збираєшся піти з життя, залишивши при собі ці думки, чи, може, поділишся з нами? Бо мені здається, що і нам належить частка цього добра. До того ж, якщо ти зумієш переконати нас, що думки твої слухні, то вважай, що ти виголосив свою виправдальну промову.

— Згода, постараюсь, — сказав Сократ. — Але спершу послухаймо, що скаже наш Крітон: він, бачу, вже давно хоче щось сказати.

— Лише одну річ, Сократе, — відповів Крітон. — Тюремник, який має подати тобі отруту, не раз просив попередити тебе, щоб ти розмовляв якомога менше: мовляв, людина в розмові розпалюється, а це не бажано перед тим, як їй слід випити отрути. Якщо ж хтось порушує це правило, то інколи йому доводиться пити отруту двічі, а то й тричі.

На це Сократ відповів:

— Хай він собі балакає! Його обов'язок підготувати належну отруту: хай дасть мені її два або й три рази, якщо треба буде.

— Я теж так вважаю, — сказав Крітон, — але він давно вже не дає мені спокою.

— Не звертай на нього уваги, — порадив Сократ. — А вам, мої судді, хочу пояснити, чому, на мою думку,

64 людина, яка справді віддала своє життя філософії, вічна-віч із смертю буде сповнена бадьорості й надії досягти після смерті великих благ. Як це може бути, Сіммію і Кебете, постараюсь вам довести. Ті, що по-справжньому присвятили себе філософії, розмірковують, власне, про одне — про відхід із життя і смерть: інші ж люди цього, як правило, не помічають. Отож, якщо це все-таки правда, то було б, ясна річ, безглуздо протягом усього життя прагнути до однієї мети, а коли вона наблизиться, нарікати на те, чого людина віддавна бажала й шукала з усіх сил.

Тут Сіммію усміхнувся і сказав:

В — Клянусь Зевсом, Сократе, мені сьогодні не до сміху, але ти мене розсмішив. Адже якби афіняни почули оці твої слова, вони вважали б, гадаю, що ти дуже влучно сказав про філософів, та й мої земляки поділили б погляд афінян, що філософи справді прагнуть умерти, а коли так, вважає простолюд, то, зрозуміло, вони заслуговують на смерть.

С — І правильно вважає, Сіммію, за винятком того, що йому буцімто зрозуміло, чому воно так. Бо простолюд не тямить, у якому розумінні бажать померти й заслуговують на смерть справжні філософи, до того ж на яку саме смерть. Через те краще розгляньмо це питання в нашому колі, а як думає загал людей — того не берімо до уваги. Скажи, як нам вважати: смерть є щось певне?

— Звичайно, — відповів Сіммію.

— Очевидно, це не що інше, як розлука душі й тіла? Смерть, отже, полягає в тому, що тіло, розлучене з душею, існує саме собою, а душа, відділена від тіла, — також сама собою? Чи, може, смерть щось інше, а не те, що я сказав?

— Ні, саме те.

D — Тепер поміркуй, мій любий, чи ти поділяєш мій погляд. Бо, дійшовши спільного погляду, нам легше буде розглядати наше питання далі. От, як ти гадаєш,

чи властивий філософові потяг до так званих насолод, приміром, до їжі й питва?

— Зовсім ні, — сказав Сіммії.

— А до любовних утіх?

— Тим паче.

— А до інших речей, що є догодою тілу? Як до них ставиться така людина? Візьмімо, наприклад, гарний плащ, або сандалії, чи інші речі, що прикрашають тіло, — цінує філософ їх високо чи нехтує ними, крім, Е звісно, найнеобхідніших?

— Гадаю, що ні за що їх має. Принаймні якщо він справжній філософ.

— Отже, як видно, предметом його турбот є не тіло: про тіло він, вважає, анітрохи не дбає і турбується тільки про душу, чи не так?

— Так, по-моєму.

— Виходить, що філософа можна пізнати по тому, 65 що він намагається звільнити душу від залежності від тіла значно більше, ніж усі інші люди?

— Так виходить.

— І очевидно, широкий загаль люде́й вважає, Сіммію, що людині, яка не причетна до цих насолод і яка не вбачає в них нічого приємного, прямо-таки не варто жити і вона, не дбаючи про тілесні втіхи, стоїть немов на рубежі життя і смерті.

— Правду кажеш.

— А тепер поміркуймо над тим, як набувається здатність мислити. Чи тіло стає цьому на заваді, чи ні, В якщо залучити його до співучасті у філософських роздумах? Я маю на увазі ось що: чи можуть люди достеменно покладатися на свій слух і зір? Бо поети без упину своє товчуть, мовляв, ми нічого певного ані не чуємо, ані не бачимо. Отже, якщо навіть ці два тілесні чуття не дають точного і ясного уявлення про речі, то що говорити про інші чуття? Адже всі вони слабкіші від цих двох. Чи ти інакше думаєш?

— Ні, так само.

— Коли ж тоді, — провадив Сократ, — душа сти-
кається з істиною? Бо коли вона пробує що-небудь дос-
ліджувати разом із тілом, то воно, як видно, вводить її
в оману.

С — Правду кажеш.

— Отже, чи не в мисленні і тільки в ньому одному
відкривається перед душею частка справжнього буття?

— Певно, що так.

— А мислить душа найкраще, либонь, тоді, коли їй
не заважає ніщо з того, про що ми тільки-но згадали:
ні слух, ні зір, ні біль, ні насолода, коли вона, наскільки
можливо, зосередиться сама в собі, не дбаючи про тіло,
коли, припинивши, наскільки це можливо, зносини з
тілом, скерує свою увагу на дослідження справжнього
буття.

— Так воно і є.

D — Значить, душа філософа нехтує тіло і тікає від
нього, намагаючись залишитися сам на сам із собою.

— Очевидно так.

— А тепер, Сіммію, як відповіси на таке запитан-
ня: чи визнаємо, що існує справедливе саме собою, чи
не визнаємо?

— Визнаємо, клянусь Зевсом.

— А прекрасне й добре?

— Певна річ.

— А чи доводилось тобі хоч раз побачити що-не-
будь подібне на власні очі?

— Ніколи, — сказав Сіммій.

E — Виходить, ти дійшов до цього за посередництвом
якогось чуття, відмінного від чуттів тілесних. Я маю
на увазі зараз речі такого кшталту, як величина, здо-
ров'я, сила та інші — коротко, те, що кожна з цих ре-
чей являє собою сама в собі, у своїй суті. Отже, чи най-
суттєвіше в речах ми осмислюємо за посередництвом
тіла, чи це буває так, що хто ретельніше й ґрунтовні-
ше підготовлений до роздумів про кожне явище, яке є
предметом його дослідження, той впритул підійде до
справжнього пізнання?

— Саме так, за допомогою роздумів.

— Раз так, то найбездоганніше це зуміє зробити той, хто підходитиме до кожного явища лише засобами думки, не послуговуючись під час роздумів ні зором, ні будь-яким іншим чуттям, хто намагатиметься збагнути будь-який вияв буття сам собою в найчистішому вигляді, застосовуючи лише думку саму собою, цілком чисту, і якомога відсторонивши свої очі, вуха й взагалі усе своє тіло. Річ у тім, що воно бентежить душу кожного разу, коли вони діють укупі, й не дозволяє їй осягнути справжнє пізнання. Хіба не така людина, мій Сіммію, більш, ніж будь-хто інший, зможе дійти суті речей?

— Чудово, Сократе! — погодився Сіммію. — Твоя правда.

- В — Отож, — провадив Сократ, — десь така думка повинна скластися із усього цього поміж справжніми філософами, і ось що вони могли б сказати один одному: «Очевидно, є якась стежинка, яка приводить нас до того погляду, що, поки ми будемо мати тіло і душа наша буде пов'язана з цим злом, ніколи в світі не зуміємо домогтися повного здійснення наших прагнень.
- С А предметом наших прагнень є, за нашим переконанням, істина. Справді-бо, тіло завдає нам тисячі клопотів хоч би через те, що не може обійтися без їжі. До того ж, якщо до нас пристануть якісь хвороби, то вони завжатимуть нам вникнути в суть буття. Тіло наповнює нас забаганками, страхами, всілякого роду привидами і небилицями до такої міри, що, правду кажучи, немає змоги по-справжньому над чим-небудь поміркувати. А звідки беруться війни, бунти, битви — як не з тіла і його пристрастей? Адже всі війни виникають заради придбання багатств, а здобувати їх змушує нас тіло, якому ми хоч-не-хоч мусимо догоджати, через те нам ніколи займатися філософією. Проте найгірша біда полягає ось у чому: якщо нам навіть пощастить звільнитися на деякий час від турбот про тіло і ми присвятимо себе дослідженню істини, то, коли заглибимось у роз-

думи, тіло втручається, збиває нас із пантелику, дратує, тривожить, так що через те ми не в спроможі пізнати істину. Це дає нам усі підстави вважати, що дійти до чистого пізнання будь-чого можна лише за умови звільнення від впливу тіла й споглядання речей самих по собі самою душею. Тільки тоді, можливо, ми досягнемо те, до чого ми пристрасно прагнемо і чого любителями себе називаємо, тобто мудрість. А станеться це, як показує хід наших розмірковувань, лиш після смерті, а за життя — ніяким чином. Бо якщо неможливо домогтися чистого пізнання, не розлучившись з тілом, то тут істинне одне з двох: або знання взагалі недосяжне, або воно дістається тільки після смерті. Бо тільки тоді, а не раніше, душа буде існувати сама собою, відлучена від тіла. А поки ми живемо, то, очевидячки, наблизимось до знання лиш тоді, коли не будемо підтримувати зв'язку з тілом, крім крайньої необхідності, і не заплямуємо себе його природою, а будемо триматися осторонь від нього, поки сам Бог нас не визволить. Ось так, очищені й визволені від нерозважливого впливу тіла, ми, ймовірно, опинимося серед інших, таких самих, як ми, чистих істот і власними силами пізнаємо все чисте, а це, звісно, і є істина. А нечистому не годиться торкатися того, що чисте». Ось про що, Сіммію, повинні вести розмову всі, хто по-справжньому прагне до знання, і дотримуватися такого погляду. Чи ти такої самої думки, як я, чи іншої?

— Точнісінько такої самої.

— Якщо так, друже, — провадив Сократ, — то є підстави плекати сміливу надію, що там, куди я йду, саме там, значно більше, ніж будь-де, досягнемо того, заради чого ми стільки трудилися протягом усього життя. Таким чином, у подорож, призначену мені сьогодні, я вирушаю із світлою надією, як і кожен інший, хто впевнений, що підготувався до неї, очистивши свою душу.

— Очевидно, так воно і є, — сказав Сіммії.

— А очищення полягає саме в тому (про це вже була мова раніше), щоб якомога старанніше відокремити душу від тіла, привчити її зосереджуватись на самій собі й жити по змозі і тепер, і в майбутньому незалежно від тіла, звільнившись від нього, немов від кайданів. Чи не так?

— Так, безперечно.

— А хіба оце звільнення і розлучення душі й тіла не називається смертю?

— Саме так.

— А звільнити душу від тілесної залежності, — твердимо ми, — незмінно й наполегливо намагаються лише істинні філософи, і заняття філософією якраз у тому й полягають, щоб звільнити й відокремити душу від тіла. Так чи не так?

— Так, без сумніву.

— Отож, як я напочатку зазначив, смішно було б, коли б людина, котра протягом усього життя привчала себе жити так, щоб бути якомога ближче до смерті, згодом нарікала, коли смерть сама до неї прийде. Хіба це не смішно?

— Авжеж, смішно.

— Тим-то, Сіммію, — провадив Сократ, — справжні філософи роздумують над явищем смерті, і взагалі смерть для них не така страшна, як для інших людей. Зваж на таке. Якщо хтось без упину ворогує із своїм тілом і хоче відокремити від нього душу, а коли це стається, боїться і ремствує, хіба це не непрошенна глупота? Як не йти з радістю туди, де сподіваєшся знайти те, що ти любив усе життя — а любив ти розум, — і позбутися товариства свого невідлучного недруга! Чимало людей прагнули піти в Аїд услід за померлими дорогими їм близькими¹⁶ — жінками чи дітьми, в надії, що там побачаться з тими, кого вони любили, і будуть там з ними спілкуватись. А той, хто справді любить розум і сповнений непохитної надії, що ніде не здобуде його в достатній мірі, як тільки в Аїді, — хіба той буде ремствувати на смерть і піде на той світ у скорботі? Ось

як нам треба розмірковувати, дорогий Сіммію, якщо маємо на увазі справжнього філософа: він-бо буде глибоко переконаний, що ніде-інде не осягне мудрості в чистому вигляді, як тільки там. А якщо воно так, то чи не було б цілковитою глупотою, коли б така людина боялася смерті?

— Цілковитою, аякже, клянусь Зевсом, — відповів Сіммії.

— Отже, якщо ти побачиш когось, кого лякає по-
С лих смерті, то це переконливий доказ того, що йому дорога не мудрість, а тіло. А любитель тіла, звісна річ, любить багатство й славу, або одне з двох, або і те, й те.

— Справді, воно є так, як ти кажеш, — зауважив Сіммії.

— А чи так звана мужність не притаманна значною мірою людям із схильністю до філософування?

— Безперечно.

— Мабуть, тільки тим, хто нехтує тілом і живе у світі філософії, властива розсудливість — прикмета, яку загал людей називає вмінням не піддаватися пристрастям, а ставитися до них стримано й зневажливо, хіба не так?

— Саме так.

— Гаразд, — провадив Сократ, — якщо ти бажаєш замислитися над мужністю й розсудливістю всіх інших людей, чи не вразить тебе тут якась нісенітниця?

— Як це розуміти, Сократе?

— Адже смерть, на думку всіх інших, є одне з великих лих.

— Ще й яке!

— Як ти гадаєш, чи не зі страху перед ще більшим лихом ідуть назустріч смерті ті сміливці, які готові її зустріти?

— Так воно і є.

— Отже, всі люди, за винятком філософів, виявляють мужність із страху та переляку. Але бути мужнім від страху чи трепету — це ж цілковите безглуздя.

— Звісно.

— А що можна сказати про людей доброзвичайних? Хіба тут не те саме? Вони розсудливі завдяки своїй, сказати б, нестриманості. Хоч би ми заперечували, казали, що це неможливо, все ж при своїй обмеженій розсудливості вони схожі на інших. Бо вони відмовляються від одних насолод тому, що бояться втратити інші, яких прагнуть і в полоні яких повністю перебувають. Хоча нестриманістю називають нестримне прагнення до насолод, усе ж буває таке, що ці люди, віддаючись одним утіхам, тим самим долають потяг до інших. Ось і виходить так, як ми тільки-но сказали: в певному розумінні вони бувають стримані завдяки нестриманості.

— Здається, так воно є.

— Однак, дорогий Сіммію, хіба можна вважати з точки зору добродетності правильною таку заміну: міняти насолоду на насолоду, прикроші на прикроші, страх на страх, розмінювати більше на менше, немов монети? Ні, існує лиш одна правильна розмінна монета, якою треба оцінювати все, — це розум. І істинне тільки те, що дістається в обмін за неї: і мужність, і справедливість, — коротко, справжня добродетель.

Вона ґрунтується на розумі, незалежно від того, супроводять її втіхи, страх і таке інше чи не супроводять. Якщо все це відокремити від розуму та обмінювати одне на одне, то така добродетель виявиться облудною марою, недостойною вільної людини, хирлявою, без крихітки правди. А ось добродетель, тобто справжнє очищення від усіляких пристрастей, розсудливість, справедливість, мужність, навіть сам розум — це також свого роду засоби очищення. І не виключено, що ті, кому ми завдячуємо таїнствами¹⁷, були не такі собі простаки, коли ще в глибоку давнину натякали на те, що хто непосвяченим зійде в Аїд, той буде лежати в болоті, а хто вирушить на той світ очищеним і посвяченим, той оселиться серед богів. Бо, як кажуть ті, що знаються на таїнствах, «тирсоносців вдосталь, а вакхантів обмаль»¹⁸. На мій погляд, у цьому розумінні філософів можна порівняти з вакхантами. Тож я і силку-

вався, наскільки міг, від них не відставати, прагнув стати таким, як вони, не шкодувати зусиль. А чи силкувався як слід і чи досяг чого-небудь у цій справі, дізнаюсь напевно, якщо така Божа воля, коли опинюсь на тому світі. Чекати залишилось небагато, як мені здається.

Така моя захисна промова, Сіммію та Кебете. Ось чому я, покидаючи вас і тутешніх повелителів, не впадаю у відчай і не нарікаю, бо вірю, що й там знайду повелителів і друзів не менш добрих, ніж тутешні. Чудово було б, якби оця моя промова видалась вам переконливішою, ніж афінським суддям.

Коли Сократ замовк, озвався Кебет:

— Про все інше, Сократе, мені думається, ти говорив чудово, а ось твої міркування про душу викликають у людей серйозні сумніви. Їм страшно думати, що душа після розлучення з тілом ніде більше не існує, а розпадається й гине того самого дня, коли людина вмирає. Тільки-но вихопившись з тіла, вона розвіюється навсебіч, неначе подих або дим, і нічого з неї не залишається. Звичайно, якби душа справді де-небудь самостійно існувала, зосереджена в собі й звільнена від усіх бід, які ти щойно назвав, то це вселяло б, Сократе, велику й прекрасну надію, що слова твої — суцільна правда. Але твердження про те, що душа по смерті людини далі існує, до того ж наділена здатністю мислити, — це, як мені здається, треба ґрунтовно довести, щоб хто-небудь у це повірив.

— Твоя правда, Кебете, — погодився Сократ. — То що ж нам робити? Може, ми про це й поговоримо: існує душа після смерті чи ні?

— Що стосується мене, то я радо послухав би твої міркування, — відповів Кебет. — Мені цікаво знати, що ти про це думаєш.

— Гаразд, — сказав Сократ. — Мені здається, що жоден із тих, хто почув би мої розмірковування, навіть комічний поет¹⁹, не зважився б сказати, ніби я правлю теревені й патякаю про речі, в яких нічогосінько не тям-

лю. Отже, якщо ти згоден, то розгляньмо порушене питання.

А почнемо наш розгляд, з'ясувавши питання, чи є в Аїді душі померлих людей, чи ні. Так, старовинне вчення — ми його всі знаємо — твердить, що там перебувають душі, які переселилися звідси туди, а потім вони знову повертаються сюди, відроджуючися з померлих. Отже, якщо воно так, якщо з покійників знову постають живі люди, то, зрозуміла річ, наші душі повинні перебувати в Аїді. Адже вони не могли б виникнути, якби їх там не було. А достатнім доказом того, що воно так, було б те, якби виявилось, що живі виникають із померлих, а не інакше. Якщо ж усе це не так, то потрібен інший доказ.

— Певна річ, — мовив Кебет.

— Зрештою, якщо хочеш краще розуміти це питання, то розглядай його не тільки на прикладі людей, а й на прикладі тварин і рослин, одне слово, беручи до уваги все, чому притаманне виникнення. Поміркуймо тепер, в який спосіб узагалі все виникає: чи не інакше, як протилежне з протилежного — у всіх випадках, коли йдеться про дві протилежності, як, наприклад, прекрасне є протилежність потворного, справедливості — несправедливості, та безліч інших протилежностей. Отож поставлю питання таким чином: якщо наявні дві протилежності, то чи обов'язково одна протилежність виникає з іншої, їй супротивної? Наприклад, коли що-небудь стає більшим, то тут із необхідності напрошується питання: чи спочатку воно не було меншим, а згодом із меншого стало більшим?

— Так.

71 — Отже, коли що-небудь стає меншим, то спочатку воно, звичайно, було великим, а потім уже стало меншим?

— Аякже.

— В подібний спосіб слабке виникає із сильного, а швидке з повільного.

— Безперечно.

— Далі. Коли що-небудь стає гіршим, то чи не з кращого? Коли щось стає справедливішим, то з несправедливого? Чи не так?

— Не інакше.

— Таким чином, маємо підстави зробити висновок, що все виникає як протилежне з протилежного.

— Саме так.

В — Міркуймо далі. Чи немає між двома протилежностями перехідних станів? Оскільки завжди є пара протилежностей, то тут можливі два перехідні стани — від однієї протилежності до другої або, навпаки, від другої до першої. Так, наприклад, коли є більша річ і менша річ, то тут можливе зростання і зменшення, тож про першу ми говоримо, що вона зменшується, а про другу, що зростає.

— Звичайно.

— Хіба це правило не стосується роз'єднання і з'єднання, охолодження й нагрівання і взагалі всіх інших подібних явищ? Хоч інколи ми не можемо відшукати відповідне слово в тому чи тому випадку, але в дійсності завжди буває саме так: протилежності виникають одна з одної і перехід цей буває взаємний.

— Маєш слушність, — сказав Кебет.

С — Ходімо далі. Як ти гадаєш, чи має життя свою протилежність, як сон є протилежністю пильнування?

— Звичайно, має.

— Яку саме?

— Смерть, — сказав Кебет.

— Отже, якщо вони протилежності, то виникають одна з одної, і між двома цими протилежностями наявні два перехідні стани.

— Саме так.

D — Тоді я вкажу тобі на одну з двох пар, які я тільки що назвав, — продовжував Сократ, — саму пару і зв'язані з нею перехідні стани, а ти назви мені другу. Отож я кажу: сон і пильнування, і кажу, що із сну виникає пильнування, а з пильнування — сон, а перехідні ста-

ни між ними — це засинання й пробудження. Зрозуміло це тобі чи ні?

— Цілком зрозуміло.

— А ти, із свого боку, скажи те саме про життя й смерть. Як ти гадаєш, чи життя — це протилежність смерті?

— Гадаю, що так.

— І що ці протилежності виникають одна з одною?

— Так.

— Отже, з живого що виникає?

— Мертве, — сказав Кебет.

— А що з мертвого? — запитав Сократ.

— Мушу погодитися, що живе, — відповів Кебет.

— Виходить, Кебете, що всі люди, в тому числі живі люди, виникають із мертвого?

Е — Видно, так.

— Отже, наші душі перебувають в Аїді?

— Мабуть, так.

— А правда, що з двох перехідних станів, які наявні в цій парі, один для нас цілком ясний? Бо вмирання явище цілком ясне, так чи ні?

— Так, безперечно.

— Тож, як нам тепер бути? — запитав Сократ. — Може, не додамо для рівноваги протилежного стану — хай собі природа кульгає на одну ногу? Чи, може, нам слід протиставити вмиранню якийсь протилежний стан?

— Ясна річ, що слід.

— Який саме?

— Оживання.

72 — Але якщо оживання існує, то що воно собою являє? Чи не перехід із мертвих у живі?

— Так, звичайно.

— Значить, ми згодні з тобою і в тому, що живі виникають із мертвих, а також у тому, що мертві робляться з живих. Якщо воно так, то звідси, по-моєму, буде висновок, що душі померлих повинні існувати в яко-

мусь місці, звідки вони могли б знову вертатися до життя.

— Так, Сократе, мені здається, що такий висновок конче треба зробити з того, в чому ми з тобою погодилися, — сказав Кебет.

В — До того ж зваж, Кебете: існує ще один доказ, який підтверджує, що ми з тобою цілком обґрунтовано дійшли згоди. Адже коли б якийсь явище, виникнувши, не породило відповідного протилежного явища, немов утворюючи коло, коли б виникнення йшло прямо, в одному лише напрямку, і не повертало б назад до висхідної точки, — то, сам розумієш, що усе врешті-решт прибрало б одного й того самого вигляду, набуло б тих самих властивостей, і виникання припинилося б.

— Як це розуміти? — запитав Кебет.

С — Зараз поясню, — відповів Сократ. — Все дуже просто. Уяви собі, наприклад, що існує тільки засинання, а його протилежності, пробудження від сну, немає; то, зрозуміла річ, що переказ про Ендіміона²⁰ виявився б нісенітницею і втратив би будь-який смисл, тому що все інше поринуло б у сон. І якби все тільки з'єднавалось без роз'єднання, то швидко дійшло б до такого стану, який Анаксагор²¹ назвав «суцільна мішанина». Так само, любий Кебете, якби все, наділене життям, умирало, а після смерті не оживало знову, залишаючись мертвим, — хіба не призвело б і це, кінець кінцем, до того, що все завмерло б і від життя не залишилося б ані сліду? І якби живе навіть виникало з чогось іншого і скоро потім умирало, то яким чином можна було б припинити загальне вмирання і знищення?

Д — Не бачу такого способу, Сократе, — сказав Кебет. — Мені здається, що ти розмірковуєш цілком правильно.

Е — І мені здається, Кебете, що воно є так, а не інакше, — сказав Сократ, — і що ми ніскільки не обманюємо себе, доходячи такого висновку. Справді-бо, існує і оживання, і виникнення живих із мертвих. Існують і

душі померлих, і добрим з них призначена краща доля, а поганим — гірша.

— До речі, Сократе, — підхопив Кебет, — ця твоя думка згідна з одним твоїм твердженням, яке ти часто висловлював і яке, мабуть, правильне, а саме: знання — це не що інше, як пригадування²². Тобто те, що ми тепер пригадуємо, ми знали колись раніше. А це було б неможливо, якби наша душа не існувала десь колись, аж поки з'явилася на світ у людській подобі. Таким чином, це ще один доказ того, що душа безсмертна.

— Але які є ще інші докази, Кебете? — запитав Сіммії. — Нагадай-но мені, бо я їх забув.

— Один доказ, причому найвагомійший, — сказав Кебет, — полягає в тому, що людина може дати правильну відповідь на будь-яке запитання, аби тільки це запитання було поставлене правильно. А якби у людей не було знання й здібності правильно розмірковувати, то вони не могли б правильно відповідати. І якщо показати людині креслення або якийсь малюнок, ми відразу переконаємося, що міркує вона справно.

— Якщо і це тебе не переконує, Сіммію, — сказав Сократ, — то чи не погодишся ще з таким доказом. Адже ти сумніваєшся в тому, що те, що зветься знанням, є лиш пригадування?

— Та ні, я анітрохи не сумніваюсь, — відповів Сіммії. — Мені треба тільки те, про що ми зараз ведемо мову, — пригадати. Тільки-но Кебет почав розмірковувати, як я зразу майже все пригадав і майже згоден з вами. Проте я радо послухав би, як ти далі будеш розмірковувати.

— Ось як, — сказав Сократ. — Ми обидва, зрозуміло, згодні ось у чому: пригадати можна лиш те, що ти вже знав колись раніше.

— Безперечно.

— Тоді, може, погодишся також і з тим, що знання, якщо воно виникає в певний спосіб (а в який, я зараз скажу), — то це пригадування. Якщо хтось, побачивши що-небудь, або почувши, або сприйнявши

якимсь іншим чуттям, не тільки освоює це своїм знанням, але водночас на думку йому спадає багато чого такого, що є предметом іншого знання, хіба ми не маємо права тоді твердити, що він пригадує те, що йому на думку спало?

— Як це розуміти, Сократе?

— Візьмемо такий приклад. Предметом одного знання є людина, а ліра — предметом іншого, чи не так?

— Атож.

— Очевидно, ти знаєш, що відчуває людина, коли побачить ліру, плащ або якусь іншу річ дорогої йому особи: у неї в думці виникає образ особи, якій ця ліра належить. Це і є пригадування. Так само й коли хтось побачить Сіммія, той зразу згадає Кебета. Таких прикладів можна б навести безліч.

— Так, безліч, клянусь Зевсом! — вигукнув Сіммія.

Е — Ну от, це своєрідне пригадування, — вів далі Сократ, але пригадування буває головним чином тоді, коли йдеться про речі, призабуті з плином часу або давно не бачені. Як ти гадаєш?

— Твоя правда.

— Далі. Чи можна, побачивши намальованого коня або намальовану ліру, згадати людину? Або, побачивши намальованого Сіммія, пригадати Кебета?

— Аякже, можна.

74 — Або, побачивши намальованого Сіммія, згадати самого Сіммія?

— Авжеж.

— Отже, чи не впливає з усього цього, що пригадування викликається деколи схожістю, деколи ж не-схожістю?

— Впливає.

— І коли хтось пригадує що-небудь за схожістю, чи тоді він не замислюється над питанням, наскільки повна або, навпаки, неповна схожість із тим, що пригадується?

— Так, звичайно.

— Тоді дивись, чи правильні далші мої розмірковування. Ми знаємо, що існує поняття рівності, причому я маю на увазі не те, коли колода буває рівною колоді, камінь — каменю і тому подібне, а щось інше, відмінне від усього цього, — рівність як таку. Чи визнаємо, що вона існує, чи не визнаємо?

В — Визнаємо, клянусь Зевсом, ще б пак! — відповів Сіммії.

— І ми знаємо, що це таке — оця рівність як така?

— Авжеж.

— Але звідки береться в нас це знання? Чи не з тих речей, про які ми тепер говорили? Бачачи рівні між собою колоди, або камені, чи ще щось подібне, ми за їхнім посередництвом осягаємо розумом щось інше, відмінне від них. Чи, може, воно не видасться тобі іншим, відмінним? Тоді зваж ще таке: чи буває, що рівні камені або колоди, хоч вони цілком однакові, часом видаються одному рівними, а іншому — ні?

— Буває таке.

С — Нумо далі. А рівне саме собою чи, бува, не видавалось тобі нерівним, а рівність — нерівністю?

— Ні в якому разі, Сократе.

— Виходить, це не одне й те саме, — сказав Сократ, — рівні речі й сама рівність.

— Аж ніяк.

— Однак саме із цих рівних речей, хоч вони різні від самого поняття рівності, береться твоє знання про рівність, чи не так?

— Суццю правду кажеш.

— І між нею і речами може існувати або схожість, або несхожість?

— Так.

Д — Зрештою, це не має ніякого значення, — зауважив Сократ. — У всякому разі, коли при огляданні якоїсь речі тобі спадає на думку інша, схожа чи не схожа на неї, то це є пригадування.

— Так, безперечно.

— Ходімо далі, — провадив Сократ. — Скажи, чи не є з колодами та іншими рівними між собою речами, які ми тільки що назвали, приблизно така сама справа? Чи вони уявляються нам рівними так само, як рівність сама собою, чи їм чогось не вистачає?

— Далеко їм до неї.

Е річ, подумає: «Те, що я зараз бачу, хоче бути схожим на якусь іншу річ, але йому далеко до неї, і воно не може стати точнісінько таким, і залишається від неї гіршим?» Чи ж погодимось, що ця людина конче повинна заздальгідь знати другу річ, яку вона вважає схожою на першу, хоч і не цілком?

— Обов'язково погодимось.

— Що з цього виходить? Хіба не таке саме враження складається в нас, коли йдеться про рівні предмети й рівність як таку?

— Цілком таке саме.

75 — Отож ми доконче повинні знати рівність як таку ще до того, як уперше побачимо рівні предмети й подумано, що всі вони прагнуть бути такими ж, як сама рівність, але далеко їм до цього.

— Так воно і є.

— Але ми, звичайно, погодимось і в тому, що така думка виникає і може виникнути не інакше, як за допомогою зорового сприйняття, дотику або іншого чуттєвого сприйняття. Те, що я кажу, однаковою мірою стосується всіх почуттів.

— Однаковою, Сократе. Принаймні в цьому питанні, яке має з'ясувати наша розмова.

В — Отож, саме чуття приводять нас до думки: все, що ми сприймаємо чуттями, прагне до справжньої рівності, але її не досягає. Так скажеш чи інакше?

— Так.

— Звідси впливає висновок, що раніше, ніж ми почали бачити, чути і взагалі відчувати, ми повинні були в якийсь спосіб дістати знання про рівність як таку — що вона собою являє, якщо нам треба співвід-

носити з нею рівні речі, які сприймаються чуттями, і стверджувати, що всі вони прагнуть бути такими самими, як вона, але поступаються їй.

— Так, Сократе, це з усією необхідністю впливає з того, що вже сказано.

— А бачимо ми, чуємо і взагалі відчуваємо зразу ж після того, як прийшли на цей світ?

— Звичайно.

С — Отож знання рівного ми повинні були дістати ще до того, як у нас з'явилися чуття. Чи не так?

— Так.

— Значить, ми були наділені ним іще до народження?

— Мабуть, так.

D — Отже, якщо ми здобули це знання до народження і з ним прийшли на світ, то, очевидно, ми знали й до народження, і зразу після народження не лише, що таке рівне, що більше й менше, а й усе інше подібного кшталту? Адже наше розмірковування стосується не однієї тільки рівності, але однаковою мірою і прекрасного як такого, й доброго як такого, і справедливого, і священного; одне слово, як я вже зазначив, усього, що ми в своїх розмовах, — і ставлячи питання, й відповідаючи на них, — немов позначаємо печаттю буття як такого. Так що ми повинні були одержати звідкись знання цього всього ще до народження.

— Очевидно, так.

— І якби ми, одержавши знання, не забували його в будь-якому випадку, то ми не тільки приходили б із ним на світ, а й зберігали б його протягом усього життя. Бо що таке «знати»? Здобути знання і вже не втрачати його. А що таке забуття? Під ним розуміємо, Сіммію, втрату знання. Хіба не так?

E — Так, без сумніву.

— Отож, якщо, народжуючись, ми втрачаємо те, чим володіли до народження, а потім за посередництвом чуттів відновлюємо знання, якими володіли раніше, то хіба те, що ми називаємо пізнанням, не є від-

новленням знання, яке вже колись нам належало? І, називаючи це «пригадуванням», ми, очевидно, вжили б правильної назви.

— Звичайно, правильної.

76 — Адже виявилось цілком можливим, щоб людина, побачивши що-небудь, або почувши, або сприйнявши будь-яким іншим чуттям, зверталась думкою і на щось інше, призабуте, але близьке своєю схожістю або несхожістю. Отож, кажу, одне з двох: або всі ми приходимо на світ, уже знаючи речі як такі, і зберігаємо це знання протягом усього життя, або ті, про яких кажемо, що вони пізнають, по суті, лише пригадують, і вчитися в цьому випадку означало б не що інше, як пригадувати.

— Так воно і є, Сократе.

V — Що ж ти вибираєш, Сіммію? Чи те, що ми приходимо на світ, маючи знання, чи те, що пізніше пригадуємо відоме нам раніше?

— Поки що я не в спроможності вибрати.

— Ну що ж, у такому разі ти, певне, зумієш вибрати й скласти собі думку в такому питанні: чи людина, яка щось знає, може показати словами свої знання чи не може?

— Безперечно, може, Сократе, — відповів Сіммію.

— А чи, на твою думку, всі люди вміють доречно висловлюватись про речі, про які ми тільки-но говорили?

— Дуже хотілося б мені так вважати, — відповів Сіммію, — але, либонь, завтра в цей час уже не буде на світі нікого, хто зумів би це належно зробити.

C — Значить, ти, Сіммію, вважаєш, що таке вміння не зовсім доступне?

— Ні в якому разі.

— Виходить, люди тільки пригадують те, що знали колись?

— Певно, так.

— А коли саме стали ці знання надбанням наших душ? Адже ж не після того, як ми прийшли на світ у людській подобі?

— Звичайно, не тоді.

— Значить, раніше?

— Так.

— Отже, Сіммію, наші душі існували ще до того, як стали складовою частиною нашої особи, і вже в той час наділені були розумом.

— А може, ми дістаємо ці знання в ту хвилину, коли народжуємось? Нам слід узяти до уваги ще й цей час.

D — Добре, друже мій, припустимо й таку можливість. Але, в такому разі, коли ми втрачаємо ці знання? Адже, як ми з тобою тільки-но погодилися, ми з ними не народжуємось. То невже ми втрачаємо їх тоді ж, коли й набуваємо? Чи ти маєш на увазі якийсь інший час?

— Ні, Сократе, не маю. Тепер я помітив, що бовкнув нісенітницю.

E — Тоді чи не такого висновку ми доходимо: якщо дійсно існує те, про що ми стільки розмовляємо, тобто краса, добро та інші подібні сутності, до яких ми зводимо всі дані, одержані від наших чуттєвих сприйнять, і ці сутності, виявляється, були частиною нашого знання ще раніше, і ми порівнюємо з ними те, що бачимо на цім світі, — якщо так, то з такою ж необхідністю, з якою існують ці сутності, існує й наша душа ще до того, як ми прийшли на світ. Якщо ж вони не існують, то ми з вами розмірковували б нині зовсім інакше. Виходить, що існують, що необхідно визнати існування і таких сутностей, і наших душ ще до нашої появи на світ, бо якщо немає одного, то нема й другого.

— Чудово ти пояснив, Сократе, — сказав Сіммії. — Гадаю, що цю необхідність треба прийняти.
77 І взагалі наше розмірковування про те, що до нашого народження існують і душі, й ті сутності, про які ти говориш, розвивається на диво злагоджено. Для мене немає нічого очевиднішого від переконання, що всі ці речі, поза всяким сумнівом, існують, — і краса, й доб-

ро, і все інше, про що ти тільки-но згадував. Ніяких доказів мені більше не треба.

— А як бути з Кебетом? Треба ж і його переконати.

В — По-моєму, і йому цього вистачить, — сказав Сім-
мій. — Хоча він неймовірно впертий і з недовірою ста-
виться до будь-яких доказів. Все ж, гадаю, він достат-
ньо переконався, що наші душі існували до того, як ми
прийшли на світ. Але чи душа буде існувати й після на-
шої смерті, то це навіть мені не видається доведеним.
Ще не спростовано віри більшості людей (про це вже
говорив Кебет), що із смертю людини душа зразу роз-
сіюється і її існуванню настає кінець. Справді-бо, не-
хай навіть вона виникла й утворилася десь там, в ін-
шому місці, й існувала до того, як увійти в людське
тіло, — хіба це заважає їй, після того як вона увійде в
тіло й потім вийде з нього, самочинно зруйнуватися
і згинуть?

С — Маєш слухність, Сіммію, — зауважив Кебет. —
Мені думається, що доведено приблизно половину з
того, що треба було довести, а саме, що наші душі існу-
вали до нашого народження. Треба ще довести, що
вони будуть існувати й після нашої смерті незгірш, ніж
до нашого народження. В іншому разі доведення буде
непереконливе.

— Воно вже тепер буде непереконливе, Сіммію й
Кебете, — заперечив Сократ, — якщо ви зведете докупи
два докази — оцей і той, з яким ви погодилися рані-
ше, тобто що все живе походить із померлого. Адже
D якщо наша душа існувала раніше, то, народжуючись і
вступаючи в життя, вона не може інакше виникати, як
тільки із смерті, із мертвого стану. Коли так, то душа,
щоб знову народитись, неодмінно повинна існувати й
після смерті. Отже, те, про що ви говорите, вже дове-
дено. Все ж і ти, і Сіммію, як мені здається, хотіли б
E поглибити це доведення, адже ви, мов діти, боїтеся,
щоб вітер і справді не розвіяв і не розсіяв навсібіч душу,
коли вона покидає тіло, надто коли комусь судилось
помирати не в погідну годину, а під час бурі.

Тут Кебет посміхнувся і промовив:

— Ну що ж, Сократе, якщо ми налякались, то спробуй своїм переконливим словом прогнати наш страх. Зрештою, не те, щоб ми самі боялися, але, мабуть, сидить у кожному з нас мала дитина, яка всього цього жахається. Отож постарайся умовити її, що їй нічого жатися смерті, немов якогось страшидла.

— То над нею треба щодень проказувати заклинання, допоки її зовсім від цього страху вилікуєте, — сказав Сократ.

78 — Але де нам узяти такого чудодія, тямущого в таких заклинаннях, якщо ти, Сократе, нас покидаєш?

— Греція — велика країна, Кебете, і в ній, напевне, знайдуться тямущі люди. Та й багато на світі інших племен і народів, їх і треба обійти в пошуках такого чудодія, не шкодуючи ні грошей, ні труду, бо немає нічого шляхетнішого, на що вартніше було б потратити гроші. До того ж слід пошукати й поміж вами самими: либонь, важкувато буде знайти когось, хто спроможний був би виконати це завдання краще за вас.

В — Ручуся, зробимо так, як ти кажеш, Сократе. Але, якщо твоя ласка, вернімся до того, на чому ми урвали розмову.

— З радістю — чом би й ні?

— Чудово.

— Отож тепер нам треба розв'язати таке питання: що ж може переходити в стан небуття, так би мовити, розсіюватися, і яким речам це загрожує, а яким, навпаки, можна цього не боятися? Далі, треба з'ясувати, до котрого з цих двох явищ віднести душу, аби, залежно від цього, бути спокійним чи боятися за неї.

— Ти кажеш слушно.

С — Очевидячки, розсіюватися може все, складене з окремих частин і складне від природи, причому розпадатиметься воно в такий самий спосіб, як коли склалося до купи. Розпадові не піддається лише цілісне, а більш нічого.

— Гадаю, що так воно і є, — погодився Кебет.

— Отож нескладеним слід вважати те, що завжди постійне й незмінне, а складеним — те, що раз буває таке, раз інакше, і його аж ніяк не можна вважати незмінним.

— І я так гадаю.

D — Тоді звернімось до того, що ми вже зачіпали в розмові. Та сама сутність, існування якої ми з'ясовуємо нашими питаннями й відповідями, — чи вона завжди однакова й незмінна, а чи раз така, раз інакша? Чи може зазнавати будь-якої зміни рівне як таке, тобто буття? Чи, навпаки, все дійсно суще завжди незмінне, однакове і ніколи ні в якому відношенні не улягає ніякій зміні?

— Воно завжди лишається таким самим, Сократе, — відповів Кебет.

E — А що можна сказати про безліч прекрасних речей, про людей, коней, плащі тощо, які називають рівними як такими або прекрасними, одне слово, про все, що однойменне згаданим сутностям? Чи вони також незмінні, чи, будучи протилежністю перших, ніколи, можна сказати, не залишаються незмінними ні щодо самих себе, ні щодо одна одної?

— І в цьому ти теж маєш слухність, — відповів Кебет. — Вони ніколи не залишаються незмінними.

79 — Ось бачиш! Ці речі ти можеш відчувати на дотик, або ж побачити, або сприйняти за допомогою іншого чуття, а незмінні сутності неможливо збагнути інакше, як тільки з допомогою розмірковування, бо вони незримі та безтілесні.

B — Це щира правда.

— Отож, із твого дозволу, ми погодимося, що існують два різновиди речей: видимі й невидимі.

— Згоден.

— Невидимі завжди незмінні, а видимі постійно змінюються?

— Із цим згоден.

— Поміркуймо далі, — сказав Сократ. — А наші тіло й душа належать до цих двох різновидів, правда ж?

— Належать.

— До якого з цих двох різновидів можемо віднести наше тіло?

— Кожному ясно, що до видимого.

— А душа? До видимого чи невидимого?

— Вона невидима, принаймні для людей.

— Але ж ми весь час говоримо про те, що видиме й невидиме, маючи на увазі людську природу! Чи, може, ти береш до уваги якусь іншу?

— Ні, людську.

— Отож що скажемо про душу? Можна її побачити чи ні?

— Не можна.

— Значить, вона безтілесна?

— Так.

— Отже, порівняно з тілом, душа ближча до невидимого, а тіло, порівняно з душею, — до видимого?

С — Безперечно, Сократе.

— Хіба ми вже не згадували про те, що, коли душа послуговується тілом для дослідження чогось за допомогою зору, слуху або якогось іншого чуття (адже досліджувати за допомогою тіла — це те саме, що досліджувати за допомогою чуттів), тоді тіло тягне її за собою у світ речей, що постійно міняються, і від зіткнення з ними вона сновигає, тривожиться і втрачає тяму, немов захмеліла?

— Так, була мова про це.

D — А коли душа самотійно розглядає щось, то тоді вона лине в царину того, що чисте, вічне, безсмертне й стале. І оскільки вона споріднена з таким буттям і до нього тягнеться, то вона входить у зв'язок із ним щоразу, як тільки залишається наодинці з собою і не має перешкод. Тоді вона перестає блукати і, спілкуючись та стикаючись із незмінним і постійним, сама набуває таких якостей. Такий стан її, душі, називають роздуманням, чи не так?

— Так воно є, Сократе. Гарні й правдиві твої слова.

E — Отже, на який рід предметів, на твою думку, душа більше схожа і з яким більш споріднена, беручи до уваги і сказане раніше, й тільки-но?

— Мабуть, кожний, Сократе, — відповів Кебет, — навіть несусвітний телепень після такого розгляду погодиться, що душа цілком і повністю більше схожа на вічне й незмінне, аніж на протилежне.

— А тіло?

— Тіло — на змінне.

80 — Поглянь-но тепер на це питання ще з такого боку. Коли душа й тіло з'єднані між собою, природа наказує тілу коритися й слугувати душі, а душі — панувати й керувати. Беручи це до уваги, скажи, що з них двох, на твою думку, має ознаки божественного, а що — ознаки смертного? Чи не здається тобі, що божественне створене для влади й керування, а смертне — для підлеглості й слугування?

— Так, здається.

— То які ж ознаки має душа?

— Ясна річ, Сократе, душа має ознаки божественного, а тіло — смертного.

В — То поміркуй, Кебете, чи з усього сказаного не випливає висновок, що наша душа дуже подібна до божественного, безсмертного, мисленого, однорідного, нероздільного, постійного, а наше тіло надзвичайно подібне до людського, смертного, незбагненого для розуму, різноманітного, розкладного, тлінного, непостійного й мінливого? Чи можемо ми сказати, що це не так, любий Кебете?

— Ні, не можемо.

С — Якщо ж це так, то чи не властиво тілу швидко тліти, а душі або залишатися взагалі нетлінною, або майже нетлінною?

— Ясна річ, що властиво.

D — Тепер тобі зрозуміло, що після смерті людини тіло, видима її частина, або так званий труп, підвладне розкладові й тлінню, не зразу перетворюється на порошок, але зберігається звичайно досить довгий час, надто коли хтось помирає у відповідному стані й в погожу пору року. До того ж людське тіло, випатране й набальзамоване, може зберігатися в прекрасному стані

тривалий час. Мало того, навіть якщо тіло зотліє, деякі його частини, як кістки, сухожилки й таке інше, можна сказати, безсмертні. Чи не так?

— Так.

— Ну, а душа, невидима, лине у місця невидимі, славні й чисті, воістину, в Аїд, до доброго і розумного Бога, куди, якщо така воля Божа, доведеться незабаром і моїй душі піти. Невже душа, чий властивості ми тільки що обговорювали, після розлучення з тілом раптом розвіюється і зникає, як твердить багато людей? Ні, дорогі Кебете й Сіммію, воно далеко не так, а радше ось як. Якщо душа розлучається з тілом чистою і не захоплює з собою ні крихітки тілесного, оскільки вона протягом усього життя свідомо уникала будь-якого спілкування з тілом, цуралась його, силкуючись якомога більше удосконалитися, — хіба це означає щось інше, як не те, що вона по-справжньому займалась філософією і, по суті, готувалася вмерти легко? Чи не є, власне кажучи, готування до смерті?

— Саме так, власне, і є.

— Душа з такими властивостями лине в країну, подібну до неї самої — невидиму, божественну, безсмертну, розумно влаштовану, де вона почуває себе щасливою, звільнена нарешті від блукань, нерозсудливості, страху, дикої хтивості та інших людських напастей, і, як кажуть про посвячених у таїнства, навечно оселяється серед богів. Так ми скажемо, Кебете, чи якось інакше?

— Так, клянусь Зевсом, — відповів Кебет.

— І, навпаки, якщо душа розлучається з тілом заплямована і споганена, оскільки перебувала у повсякденному спілкуванні з ним, любила його, зачарована його пристрастями й насолодами до такої міри, що лише тілесне здавалось їй істинним, лише те, чого можна торкатись, що можна побачити, випити, з'їсти або вжити для любовної насолоди, а все недоступне для очей і невидиме, але збагненне розумом і філософським розмірковуванням, звикла ненавидіти, боятися його, уни-

кати, — чи, на твою думку, така душа розлучиться з тілом чистою і непорочною?

С — Ні в якому разі.

— Уся вона, гадаю, буде наскрізь просякнута тілесним началом, яке закорінилося в ній через повсякчасне спілкування й зв'язок із тілом, а також невпинні турботи про нього.

— Цілком слушно.

— До речі, тілесне, друже, треба уявити собі важким, землеподібним, видимим. Тим-то душа, просякнута тілесним, важчає і через те знову тягнеться у видимий світ. У страху перед невидимим, перед тим, що звуть Аїдом, вона блукає, як кажуть, поміж могилами й склепами, де не раз люди помічали схожі на тіні примари душ. Ці примари належать таким душам, які звільнились від тіла нечистими: вони причетні до видимого й через те доступні зорові.

— Можливо, воно так і є, Сократе.

— Дуже можливо, Кебете. Причому, очевидно, це душі не добрих, а поганих людей, які змушені блукати по кладовищах, відбуваючи покарання за гріхи в минулому. Ось так блукають вони доти, аж доки, охоплені тягою до тілесного, їхнього супутника, знову вселяться в нове тіло. А вселяються вони в створіння такої вдачі, яка їм була найближче за життя.

— Яку вдачу маєш на увазі, Сократе?

82 — Ну, наприклад, душі тих, хто віддавався обжерству, хтивості, пияцтву, не остерігаючись цих вад, напевно перейдуть у породу ослів або інших подібних тварин. Чи не такої ти думки?

— Такої ж.

— А ті, що кривдили людей, жили насильством і грабунками, перейдуть у породу вовків, яструбів або шулік. Бо в що інше могли б, на твій погляд, перейти такі душі?

— Авжеж — саме в створіння, які ти назвав, — відповів Кебет.

— Коли так, то, гадаю, вже зрозуміло, в що перейдуть усі інші душі, відповідно до їхньої головної в житті турботи.

— Тут усе зрозуміло.

В — А найщасливіші з них, які потраплять у найкращі місця, — це ті, хто відзначався громадянською доблестю і працював для добра народу. Ці якості називають розсудливістю і справедливістю. Вони є плодом звички і вправ, але з філософією і розумом нічого спільного не мають.

— Чому вони найщасливіші?

— Бо вони, напевно, знову втіляться в лагідних і суспільно корисних істот, у бджіл, ос чи мурашок або ж вернуться знову в людський рід, і з них вийдуть порядні люди.

— Очевидно, так.

С — Але в рід богів не можна перейти нікому, хто не був філософом і не помер цілком чистим, — нікому, хто не прагнув до пізнання. Тим-то, мої друзі, Сіммію і Кебете, справжні філософи утримуються від будь-яких тілесних бажань, не піддаються під їх владу, володіють собою, не боячись розорення і вбогості, на відміну від більшості людей, зокрема грошолобів. Філософам, на відміну від владолобців і шанолобців, нічого боятися ганьби та безчестя, які приносить нечесне життя; вони недосяжні для пристрастей.

— Інша поведінка їм аж ніяк би не личила! — зауважив Кебет.

D — Так, справді не личила б, клянусь Зевсом. Тому, Кебете, всі, хто скільки-небудь турбується про свою душу, а не догоджає тілу, легко розлучаються із усіма пристрастями, не піддаючись на їхні спокуси. Вони впевнено йдуть наміченою дорогою, бо знають, куди їм прямувати й що не слід діяти всупереч філософії та відтягувати звільнення й очищення, які вона проповідує. Вони звертаються до неї і йдуть за нею, хоч би куди вона їх повела.

— Як це розуміти, Сократе?

— Зараз поясню. Ті, хто прагне до пізнання, добре знають: коли філософія бере під опіку їхню душу, то душа є міцно зв'язана з тілом і змушена розглядати буття не безпосередньо, а через тіло, немов через ґрати в'язниці, перебуваючи в цілковитому неутті. Усвідомлює філософія і страшну силу цієї в'язниці, в якій тримають душу пристрасті. І в'язень сам пильнує, щоб часом не розімкнулися його кайдани. Так ось, повторюю, люди, які прагнуть пізнання, добре знають, у якому стані перебуває їхня душа, коли філософія бере її під свою опіку й спокійними умовляннями намагається визволити її, доводячи, наскільки оманливе пізнання за допомогою зору, слуху чи інших відчуттів, і радить триматися осторонь їх, користуватися ними лише в крайній необхідності, а зосередитись, зібратися в собі самій і вірити тільки собі, коли, сама в собі, вона думає про те, що існує саме собою. А те, що вона пізнала б за посередництвом чогось іншого, хай того не вважає істиною. Сюди належить усе те, що сприймається чуттям, зокрема зором, а те, що споглядає душа, доступне тільки розуму і безтілесне. Ось такому визволенню душа справжнього філософа не вважає доцільним опиратись і тому уникає радощів і жадань, не піддається смуткові й страху, наскільки це можливо, усвідомлюючи, що коли хтось сильно сумує, або радіє, або боїться, або охоплений нестримним прагненням, той страждає не тільки від великого лиха, якого міг би сподіватися, — наприклад, що захворіє або розтринькає гроші, догоджаючи своїм пристрастям, — але й від найнепоправнішої з усіх бід, до того ж навіть не усвідомлюючи глибини нещастя.

— Що ж це за лихо, Сократе? — запитав Кебет.

— Ось у чому воно полягає: немає людини, чия душа, відчуваючи сильну радість або сильну скорботу, не вважала б те, що викликає в неї ці почуття, вкрай очевидним й істинним, хоч воно і не так. Головним чином це стосується видимих речей. Чи не так?

— Так воно і є.

- D — А хіба в такому стані тіло не сковує душі особливо міцно?
- Тобто як?
- А ось як: будь-яка радість або скорбота прибивають душу ніби цвяхом до тіла, простромлюють її і роблять немов тілесною, через що вона вважає істиною все, що їй підкаже тіло. А коли душа почне розділяти з тілом його почуття й уподобання, вона, мені здається, неодмінно засвоїть його правила й звички, так що ніколи не зможе прийти в Аїд чистою; вона завжди відходить переповнена тілесним началом і через те незабаром потрапляє в інше тіло, і, немов посіяне зерно, пускає парості. Ось так вона втрачає право спілкуватися з божественним, чистим і незмінним.
- Чистісіньку правду кажеш, Сократе, — промовив Кебет.
- Саме завдяки цьому, Кебете, добропорядні й мужні ті, хто щиро прагне до пізнання, а не ті, кого славословить юрба. А може, ти інакше думаєш?
- 84 — Ні, саме так.
- Десь так, як ми говорили, буде розмірковувати душа філософа. Вона не вважає, буцімто філософія зобов'язана звільнити її, а тоді сама вона, звільнена філософією, зможе знов віддатися втіхам і журбі і знов накласти на себе ті ж самі кайдани: немов Пенелопа²³, виконувати даремну роботу, розпускаючи готову тканину. Ні, вносячи у все спокій, ідучи за розумом і постійно ним керуючись, споглядаючи істинне, божественне й незаперечне і живлячись цим, душа вважає, що саме так треба жити, а після смерті — сполучитися з тим, що з нею споріднене, раз і назавжди звільнившись від людських бід. Закінчивши так життя, вона може не боятися нічого поганого, їй нема чого тривожитися, коли б при розлученні з тілом вона не розпалася, коли б її вітри не розвіяли, не понесли бознакуди, аби з неї ніде нічого не залишилося.
- C Після цих слів Сократа запала довга мовчанка. Видно було, що він сам міркує над тим, що сказав, та й

більшість із нас також замислилась. А Кебет і Сіммії у цей час про щось коротко між собою перемовилися.

Помітив це Сократ і запитав:

— Про що ви там говорили? Вас, видно, мої міркування не задовольняють. У них і справді знайшлося б чимало сумнівного й недоведеного, якби прискіпливо придивитися до всього від початку до кінця. Звичайно, якщо ви роздумуєте про щось інше, то я не втручаюсь. Якщо ж вам щось неясно з нашої розмови, то не маніжтесь, висловіть свої міркування, коли вважаєте їх переконливішими, прийміть, врешті, до розмови й мене, якщо ви певні, що з моєю допомогою швидше дійдете ясності.

У відповідь на це Сіммії сказав так:

— Сократе, я поясню тобі, про що йдеться. Ми обидва вже давно збентежені й підштовхуємо один одного, щоб запитати тебе про дещо, бо дуже нам хочеться дізнатися, що ти нам на це скажеш, але стримуємось, бо не бажаємо тобі набридати, аби часом наші запитання не здалися тобі прикрими, зважаючи на нинішню твою біду.

На ці слова Сократ ледь усміхнувся й сказав:

— Ой Сіммію, Сіммію! Наскільки ж важче було б мені переконати інших людей, що я ніскільки не вважаю нинішнє моє становище бідою, якщо навіть вам не можу цього втовкмачити. Ви боїтеся, що я сьогодні в похмурнішому настрої, ніж я був будь-коли за все моє життя. Ви, видно, думаєте, що вішого дару в мене менше, ніж у лебедів. Коли лебеді відчувають, що їм пора вмирати, то співають не те що не гірше, ніж будь-коли доти, а навпаки — їхня передсмертна пісня звучить особливо чудово й голосно. Вони ж до того раді, що ось-ось відійдуть до Бога, якому слугують. А люди через власний страх перед смертю зводять наклеп на лебедів: твердять, ніби ті оплакують свою смерть і в скорботі співають таку натхненну пісню. Цим людям невтямки, що жоден птах не співає, коли голодний, або мерзне, або яке інше горе йому дошкуляє — навіть соловейко,

В навіть ластівка й одуд²⁴, які нібито співають, оплакуючи своє горе. А мені здається, що й ці птахи, й лебеді²⁵, як Аполлонові птахи, наділені віщим даром, співають, передбачаючи блага перебування в Аїді, і радіють у цей день особливо, куди дужче, ніж коли-небудь раніше. Та й себе самого, подібно до лебедів, я вважаю слугою того самого володаря, жерцем того самого Бога. Я вірю, що мій володар подарував мені пророчий дар, не гірший, ніж мають лебеді, тож відходжу з життя, як і вони, не впадаючи в розпач. Тож можете говорити й питати про що завгодно, поки вам дозволяють Одинадцять.

С — Тоді все гаразд, — промовив Сіммії. — Я, із свого боку, кажу, що викликає в мене сумніви, а Кебет від себе скаже, що йому в твоїх міркуваннях видається неприйнятним. Мені, Сократе, як, можливо, і тобі самому, здається, що виробити собі ясне уявлення про такі речі в цьому житті або взагалі неможливо, або неймовірно важко. З другого боку, було б ознакою непрощеної легкодухості не дослідити й не розглянути всебічно поглядів, які склалися з цього приводу, і не відступатися, поки вистачить сил на дослідження. Тут необхідно домогтися одного з двох: або довідатися істини від інших, або знайти її самостійно, або ж, якщо це неможливо ні в першому, ні в другому випадку, прийняти найкраще і найпереконливіше з людських учень і на ньому; немов на плоту, спробувати перепливти через життя, якщо немає змоги перевезтися на безпечнішому і стійкішому судні — на якомусь божественному вченні. Тож я тепер зважусь запитати, тим паче, що ти сам дозволяєш: принаймні не буду сам на себе нарікати, що не сказав того, що думав. Бо мені, Сократе, коли я чи сам міркую над твоїми словами, чи разом із Кебетом, вони, сказати правду, здаються не досить переконливими.

Е — Можливо, тобі й правильно здається, друже мій, тільки ти поясни, чому саме не досить?

— Ось чому, на мою думку: адже таке міркування можна віднести до ліри, до її струн і гармонії, доводя-

86 чи, що гармонія в добре настроєній лірі — це щось не-видиме, безтілесне, прекрасне й божественне, а сама ліра і її струни — це тіла, щось тілесне, складене, земне й споріднене із смертним. Припустімо тепер таке: хай би хтось ліру розтрощив або порізав, струни порвав і потім уперто доводив так, як оце ти, що гармонія не пропала, що вона існує далі. Не може бути, твердив би він, щоб ліра з порваними струнами й струни-предмети, підвладні знищенню, існували далі, а гармонія, споріднена й близька до божественного та безсмертного, пропала, загинувши раніше, ніж смертне. Ні, сказав би він: гармонія конче повинна існувати, і раніше зогниють повністю дерево й жили струн, ніж станеться з гармонією якась біда. Далєбі, Сократе, я гадаю, ти й сам усвідомлюєш, що найпоширеніший погляд на душу такий: оскільки наше тіло зв'язують і тримають у напруженні тепло, холод, сухість, волога й таке інше, то душа наша являє собою сполучення і гармонію цих елементів²⁶, якщо вони добре й помірно змішані один з одним. Отож якщо душа — це справді свого роду гармонія, то, ясна річ, коли тіло надмірно слабне або, навпаки, надто напружується внаслідок хвороб або якихось інших бід, душа мусить негайно загинути, незважаючи на свою божественну природу, подібно до того, як зникає будь-яка гармонія чи то звуків, чи то інших творінь митців, тоді як тілесні останки можуть зберігатися тривалий час, аж поки їх спопелить вогонь або вони зогниють. Тож поміркуй, як нам відповісти, коли хтось буде твердити, ніби душа являє собою сполучення тілесних властивостей і тому гине першою в хвилину, яку називаємо смертю.

Тут Сократ за своєю звичкою обвів очима присутніх і, усміхнувшись, сказав:

— Сіммії справді говорить слушно. Отож якщо хто-небудь із вас більш готовий до відповіді, ніж я, хай відповідає. Здається, Сіммії влучно зачепив самі основи мого міркування. Все ж, на мою думку, перше ніж йому відповісти, треба ще вислухати Кебета, які-то

закиди він робить нашим доказам, а я тим часом подумаю, яку дати на це відповідь. І тоді вже, вислухавши обох, я погоджуся з їхніми зауваженнями, якщо вони співають доладно, якщо ж ні — буду відстоювати свій погляд. Ну, Кебете, скажи-но: що змушує тебе сумніватися в моїх міркуваннях?

— Так, Сократе, я скажу, — відповів Кебет. — Мені здається, що наше доведення досі не рушило з місця, і той самий закид, що ми робили раніше, можна повторити й тепер. Адже що наша душа існувала до того, як утілилася в нинішньому образі, це доведено — я не заперечую — вельми тонко і, зважуся сказати, цілком переконливо. Але що вона після нашої смерті ще десь там існує, це мені видається недоведеним. Щоправда, я не згоден із запереченням Сіммія, начебто душа не сильніша й не довговічніша від тіла. Навпаки, мені думається, що вона має велику перевагу над усім тілесним. «Як це так? — може хтось запитати. — Звідки беруться твої сумніви, якщо ти бачиш, що після смерті людини навіть слабкіша її частина не перестає існувати? Хіба тобі не здається, що довговічніша частина кінче повинна зберігатися непошкодженою весь цей час?» Подумай, чи є глудз у моїй відповіді. Зрозуміло, що мені, як і Сіммію, потрібно знайти якесь наочне порівняння. Це розмірковування, думається мені, дуже схоже на таке: приміром, після смерті старого ткача хтось став би твердити, ніби він не помер, а десь там живе собі цілий і здоровий, і доводив би це, показуючи на плаща, якого небіжчик сам собі виткав і носив: мовляв, плащ цілий, значить, і цьому чоловікові нічого лихого не скоїлось — він здоровий. А коли б йому не повірили, тоді він запитав би, що довговічніше, люди чи плащі, які люди повсякчас уживають і носять. Коли б йому відповіли, що природа людини набагато довговічніша, він вважав би доведеним, що людина, якій належав цей плащ, поза всяким сумнівом ціла й здорова, бо не загинуло те, що менш довговічне, ніж людина.

Але я гадаю, Сіммію, що насправді воно не так. Стеж тепер за ходом моїх думок. Адже кожний погодиться, що так розмірковувати — це безглуздя. Бо цей ткач пішов зі світу після того, як зіткнув і зносив багацько таких плащів, крім одного, останнього, який його пережив. Однак із цього не випливає, ніби людина є чимось гіршим і слабшим від плаща. Це саме порівняння можна прикласти й до душі та її зв'язку з тілом. І якби хтось говорив про душу й тіло те саме, що про ткача й плащ, то, на мій погляд, говорив би доречно, доводячи, що душа довговічніша, а тіло слабкіше й короткочасніше. Йому тільки треба було б додати, що кожна душа зношує багато тіл, особливо ж якщо живе багато років. Адже тіло зношується і відмирає ще за життя людини, а душа безнастанно, немов ткач, тче заново, замінюючи зношену тканину. І коли душа гине, остання одіж на ній повинна бути цілою — вона одна тільки переживає людину. Лише після загибелі душі тіло виявляє свою природну слабкість: воно загниває і розпадається. Отже, ґрунтуючись на цьому доказі, ми ще не можемо бути цілком певні, що наша душа, коли ми помремо, буде десь існувати далі. Якби хтось пішов далі й зробив тому, хто визнає такий погляд, навіть більшу поступку, ніж зробив ти, й погодився б, що наші душі існували не тільки до нашого народження, але й що душі декого з нас будуть існувати після того, як ми помремо, і народжуватимуться багато разів, і знову помруть. Бо душа від своєї природи настільки міцна, що здатна витримати багато народжень. Припустімо, що ми з цим погодимось, але не визнаємо, що душа не виснажується від частих народжень і взагалі не гине під час однієї із своїх багатьох смертей. А яка смерть, і яка розлука з тілом принесе душі загибель, того ніхто, скаже він, не знає, бо нікому не дано спостерігати це явище. Якщо це так, то той, хто відважно дивиться смерті в очі, виявляє нерозумну відвагу, бо довести, що душа цілком безсмертна й не улягає загибелі, ми не можемо. Якщо ж ми не можемо, то кожен, помираючи, обов'яз-

ково буде боятися за свою душу, щоб вона, відокремлюючись від тіла цього разу, не загинула безслідно.

С Вислухавши розмірковування Сіммія і Кебета, ми зніяковіли. Потім ми зізнавались один одному, що попередні докази Сократа цілком нас переконали, а тут ці двоє збили нас із пантелику й посіяли недовіру не лише до того, що досі було сказано, а й до того, що ми мали ще почути. Чи ми не здатні ні про що мати свою думку? Чи обговорюване питання настільки складне, що годі виробити собі ясний погляд на нього?

Д Е х е к р а т. Клянусь богами, Федоне, я цілком розумію ваше становище. Бо після того, як я тебе вислухав, мені кортить сказати самому собі приблизно таке: «Якому ж доказові кінець кінцем ми повіримо, коли такі переконливі розмірковування Сократа поставлено під сумнів!» Бо мені завжди особливо до душі був той погляд, що душа являє собою свого роду гармонію. І коли про це зайшла мова, мені немов нагадали, що я сам віддавна поділяю таку думку. І тепер мені знову вкрай потрібен, як на самому початку, котрийсь інший доказ, який переконав би мене в тому, що в хвилину смерті людини душа не вмирає разом із тілом. Тож розкажи мені, заради Зевса: як повів далі Сократ розмову? Чи видно було по ньому, що він збентежений, так само як і ви, чи, навпаки, він спокійно допомагав досліджувати питання, яке було предметом обговорення? Чи цілком успішно викладав він свої погляди, чи не цілком? Розкажи нам про все якомога докладніше!

Е Ф е д о н. Знаєш, Ехекрате, я часто захоплювався Сократом, але ніколи він не видавався мені таким подиву гідним, як тоді, коли я там був при ньому. Бо в тому, що він, як завжди, мав напихваті готову відповідь, немає нічого дивного. Але що тут особливо приваблювало в ньому, так це насамперед те, як охоче, доброзичливо, уважно він вислухав міркування своїх молодих співрозмовників, далі те, як тонко відчув наш пригнічений настрій, викликаний їхніми доказами, і, нарешті, як чудово він нас підбадьорив. Бо ми скидали-

ся на воїнів, що після розгрому розбіглися хто куди, а він підняв наш дух і повернув назад, щоб разом із ним і під його орудою пильно розглянути все заново.

Е х е к р а т. Як саме?

В Ф е д о н. Зараз про це скажу. Якось так сталося, що я сидів праворуч від Сократа, біля самого ложа, на ослінчику, й тому значно нижче від нього. І ось він погладив мене по голові й, зібравши в жменю моє волосся на потилиці (він не раз, бувало, грався моїм волоссям), промовив:

— Завтра, Федоне, ти, певно, обстрижеш оці чудові кучері?²⁷

— Мабуть, так, Сократе, — відповів я.

— Ти не зробиш цього, якщо тільки послухаєш мене.

— А чому? — запитав я.

С — Тому, що ще сьогодні і я обстрижуся разом з тобою, якщо наше доведення сконає і ми не зуміємо його оживити. Якби я був на твоєму місці й доведення випало з моїх рук, я поклявся б, беручи собі за приклад аргосців²⁸, що не відрощуватиму свого волосся, аж поки здобуду перемогу, вступивши в новий бій проти доказів Сіммія і Кебета.

— Але ж, як кажуть, з двома навіть Геракл не може впоратись, — зауважив я.

— Тоді поклич на допомогу мене, немов Іолая²⁹, поки ще ясно надворі.

— Звичайно, покличу, але з умовою, що я буду Іолаєм, а ти Гераклом.

— Воно на одно вийде, — сказав Сократ. — Але на-самперед бережімо себе від однієї біди.

— Якої ще біди? — запитав я.

Д — Щоб ми не стали ненависниками всякого слова, як дехто стає людиноненависником, бо з усіх лих, що можуть спіткати людину, нема більшого за ненависть до слова. А те й те постає в однаковий спосіб. Людиноненависництво виникає тоді, коли ми широко та беззастережно віримо комусь і вважаємо його людиною

вельми чесною, здоровою, гідною довір'я, а згодом переконуємось, що людина підла й підступна, а ще згодом нам зустрінеться інший такий самий негідник. Якщо хтось розчарувався так не раз та ще й у тих, кого вважав найближчими і найсердечнішими друзями, той врешті-решт від частих розчарувань починає ненавидіти усіх без розбору і схильний думати, що взагалі немає порядної людини. Невже ти не помічав, що воно так буває?

— Аякже, помічав, — відповів я.

— Хіба це не ганьба? — провадив Сократ. — Хіба не ясно, що біда такого людиноненависника полягає ось у чім: він намагається спілкуватися з людьми, не володіючи вмінням розпізнати їх. Адже якби в нього було таке уміння, то він помітив би, як воно є насправді: що дуже хороших і дуже поганих людей на світі обмаль, а посередніх — без ліку.

— Як це зрозуміти? — запитав я.

— Так само й із людьми дуже малими та дуже великими. Хіба це не рідкісне явище: зустріти дуже малу чи дуже велику людину або собаку й так далі? Або щонебудь дуже швидке чи повільне, дуже бридке чи прекрасне, біле або чорне? Хіба ти не помічав, що у всіх таких випадках крайності дуже рідкісні й нечисленні, зате середина представлена якнайчисленніше?

— Авжеж, помічав, — сказав я.

— А якби улаштувати змагання в людській підлості, то чи не гадаєш, що дуже мало людей виявилось б запеклими негідниками?

— Мабуть, так воно і є.

— Ось бачиш, — говорив Сократ, — але не в цьому полягає схожість між розмірковуваннями й людьми — я тепер тільки йшов за тобою, мов за проводирем, — а в тому, що хтось, бува, повірить у доказ і визнає його правдивим (не володіючи при цьому вмінням розмірковувати), а через деякий час дійде висновку, інколи правильного, а інколи неправильного, що цей доказ хибний, і так не раз, не два. Особли-

во часто, як ти знаєш, це трапляється з тими, що люблять відшукувати докази «за» і «проти» будь-чого; зрештою, такі люди починають вважати себе за наймудріших на світі: їм здається, що тільки вони одні збагнули, що немає нічого здорового й надійного ні серед речей, ні серед суджень, а все існуюче, достоту мов води Евріпа³⁰, тече то сюди, то туди й ні на хвилину не залишається на одному місці.

— Так, усе, що ти сказав, — чистісінька правда.

— Отож, Федоне, мабуть, було б сумно, якби хтось, маючи певний, надійний і загальнозрозумілий доказ, натрапив згодом на такі докази, що здавалися б йому то істинними, то брехливими, й не став би винувати себе самого та нарікати на свою невмілість, а з досади охоче скинув би з себе вину на докази й потім до кінця життя зятято ненавидів би й проклинав усяке судження, відмежувавшись від істини й знання суті буття.

— Воістину, клянусь Зевсом, — сказав я, — це було б дуже сумно.

— Отож насамперед оберігаймо себе від цього лиха й не допускаймо думки, начебто в судженні немає нічого здорового, а радше вважаймо, що ми ще недостатньо здорові, а тому треба набратися мужності й зробити все, щоб проявити здоровий глузд, — тобі і всім іншим треба це заради всього подальшого життя, а мені — заради однієї тільки смерті. В цю хвилину у вас може скластися враження, ніби я до предмета нашого дослідження ставлюся не як філософ, а як цілковитий невіглас, який прагне тільки посперечатися. Коли люди такого ґтибу сперечаються про що-небудь, вони мало дбають про те, щоб увійти в суть справи, про яку йде мова, а лиш про те, яким чином накинути іншим свою думку. У нинішньому випадку, мені думається, я відрізняюсь від них лиш тим, що не стільки присутніх силкуюсь переконати в правоті моїх слів — хіба що мимохідь, — скільки самого себе, щоб остаточно упевнитися в слушності своїх поглядів. Ось на що я розра-

ховую, дорогий друже, і поглянь, який своєкорисливий мій розрахунок: якщо моє твердження виявиться правдивим, то мені приємно, що я дотримуюсь такого погляду. Якщо ж після смерті немає нічого, то принаймні в передсмертну годину я не буду набридати присутнім своїми наріканнями. Зрештою, безглузда моя вигадка так само, як і я, не залишиться серед живих — це було б погано, — а незабаром згине.

С Ось так я наготувався, Сіммію й Кебете, довести правильність мого судження. А ви, якщо хочете мене послухати, менше турбуйтеся про Сократа, а якомога більше про істину, і якщо вирішите, що я говорю правильно, то погодьтеся зі мною, якщо ж ні — заперечуйте з усіх сил. Пильнуйте, щоб я не запалився та не увів в оману себе самого й вас, а потім, мов та бджола, не відлетів, залишивши в рані жало.

Тож нумо міркувати далі. Насамперед нагадайте мені, що ви говорили, бо, може, я щось призабув. Сіммію, якщо не помиляюсь, сумнівається і боїться, аби душа, хоч вона й божественніша, і прекрасніша від тіла, все-таки не загинула раніше за нього через те, що являє собою свого роду гармонію. А Кебет, здається, погоджується зі мною в тому, що душа довговічніша від тіла, але не має певності, чи душа, після того, як змінить багато тіл, не гине сама, покидаючи останнє з них. Адже саме загибель душі і є, власне кажучи, смертю, тому що тіло і без того безперервно відмирає і гине. Оце чи щось інше треба нам розглянути, Кебете й Сіммію?

Е Обидва погодились, що саме це.

— Отож скажіть тепер, — провадив Сократ, — чи ви відкидаєте всі попередні твердження повністю, чи одні відстоюєте, а інші ні?

— Одні відкидаємо, — відповіли вони, — а інші ні.

92 — А що ви скажете про те твердження, що знання — це пригадування, і, якщо так, то чи вважаєте, що душа наша конче мусила десь існувати, перш ніж увійти в наше тіло?

— Щодо мене, — відповів Кебет, — то я і тоді вважав це твердження дуже переконливим, і тепер його рішуче відстоюю.

— Така ж і моя думка, — сказав Сіммії, — і я сам дуже здивувався б, якби ні сіло ні впало змінив свій погляд.

На це Сократ:

В — І все-таки, дорогий фіванцю, тобі доведеться його змінити, якщо ти дотримуєшся думки, що гармонія — це щось складне, а душа — це свого роду гармонія, яка складається з тілесних начал у напрузі. Адже ти, либонь, не зважишся захищати погляд, що гармонія склалася раніше, ніж ті частини, з яких вона мала скластися. Чи все-таки зважуєшся?

— Ні в якому разі, — сказав Сіммії.

С — А чи помічаєш, — запитав Сократ, — що саме це ти мимохить твердиш, коли говориш, начебто душа існує, перш ніж вона ввійде в людський образ, а, значить, вона вже існує, складена з того, що ще не існує? Адже гармонія не має нічого спільного з тим, чому ти її тепер уподібнюєш, бо, навпаки, спершу виникають ліра, струни й звуки, поки ще негармонійні, і лише наприкінці з'являється гармонія і першою зникає. Тож як це нове твоє твердження узгодити з попереднім?

— Ніяк не узгодити, — відповів Сіммії.

— Коли вже якесь твердження має звучати доладно, то першою чергою те, що стосується гармонії.

— Безперечно, — погодився Сіммії.

— Так ось оце твоє твердження не звучить влад, — зауважив Сократ. — Тому поміркуй, яке з двох тверджень ти вибираєш: те, що знання — це пригадування, чи те, що душа — це гармонія.

D — Безсумнівно, перше, Сократе. Бо друге я прийняв без доказу, керуючись його оманливою правдоподібністю, так як звичайно робить більшість людей. А втім, я свідомий того, що твердження, які ґрунтуються на правдоподібності, — це пустослів'я, і, якщо не

бути на сторожі, вони дуже легко можуть увести людину в оману. Таке буває в геометрії та в інших галузях знання. На противагу цьому твердження про пригадування і знання ґрунтуються на основі, яка заслуговує на довір'я. Бо, якщо не помиляюсь, ми вже говорили, що душа існує до того, як перейде в тіло, оскільки їй властива сутність, яка походить від слова «суть», тобто існує. Це положення я приймаю як правильне і достатньо обґрунтоване, в чому ніскільки не сумніваюся. З уваги на це, я, очевидно, повинен визнати, що відстоювати погляд, начебто душа є гармонія, немає ніяких підстав.

— Поміркуймо ще. Як тобі здається, Сіммію, чи може гармонія або якесь інше сполучення виявити себе якимось інакше, ніж її складові частини?

— Ніяк не може.

— Значить, не може ні діяти, ні зазнавати якогонебудь впливу інакше, ніж діють і зазнають впливу її складники?

Сіммії погодився.

— Виходить, гармонія не може керувати своїми складовими частинами, і, навпаки, мусить іти слідом за ними?

Сіммії був тої самої думки.

93 — Тим паче не властиво гармонії ні рухатися, ні звучати всупереч складовим частинам — взагалі ніяким чином протидіяти їм?

— Саме так.

— Ходімо далі. А хіба будь-яка гармонія не залежить від настройки?

— Не розумію тебе.

В — Якщо краще й милозвучніше настроїти складові частини (припустімо таку можливість), то, очевидно, і гармонія буде гармонією іншої якості й вищого ступеня; якщо ж гірше й менш милозвучно — то нижчої якості й нижчого ступеня.

— Авжеж.

— А чи стосується це душі так, щоб одна душа була хоч трішечки кращою та багатшою від іншої або гіршою та біднішою, саме як душа?

— Анітрохи.

С — Поміркуймо далі, заради Зевса. Кажуть, що одна душа наділена розумом і доброчесністю — й тому хороша, а інша нерозумна, порочна — й тому погана. Правильно кажуть так люди чи неправильно?

— Правильно, звичайно.

— Далі. Якщо душу будемо вважати гармонією, то як назвати те, що міститься в душах — доброту й злобу? Може, першу назвемо гармонією іншого порядку, а другу — дисгармонією? І про добру душу скажемо, що вона добре настроєна і, будучи сама гармонією, містить у собі ще одну гармонію, а про другу — що вона і сама не настроєна, й іншої гармонії не містить?

— Далєбі, не знаю, що сказати, — відповів Сім-мій. — Але, безсумнівно, той, хто припустив би таке, сказав би щось подібне.

Д — Але ми вже раніше погодились, — провадив Сократ, що ні одна душа не може бути навіть трішки більше або менше душею, ніж інша. А це означає, що одна гармонія не може бути ні більше, ні повніше або ж ні менше, ні слабкіше гармонією, ніж інша. Чи не так?

— Так.

— А гармонія, що не є гармонією в більшій або меншій мірі, не може бути настроєна в більшій або меншій мірі. Так воно чи не так?

— Авжеж.

— А те, що не настроєне в більшій чи меншій мірі, чи воно буде причетне до гармонії в більшій чи меншій мірі, ніж щось інше, чи однаково?

— Однаково.

Е — Отже, якщо котрась душа не буває ні більше, ні менше душею від іншої, залишаючись завжди однаковою, то й не буває настроєною в більшій чи меншій мірі?

— Ні, не буває.

— У такому разі, та чи та душа не може бути причетна до гармонії або дисгармонії більше, ніж інша?

— Очевидно, ні.

— Коли так, то чи не може одна душа виявитись причетною до зла або добра в більшій мірі, ніж інша, якщо злоба є дисгармонія, а доброта — гармонія?

— Ні, не може.

94 — А ще правильніше, мабуть, було б зробити висновок, — щоб іти за ходом думок, — що жодна душа, Сіммію, не причетна до підлоти, коли душа — це гармонія, а гармонія, повністю залишаючись собою, тобто гармонією, тим самим ніколи не буде причетна до дисгармонії.

— Ні, звичайно.

— Значить, і душа, будучи душею в повному розумінні, не буде причетна до підлоти.

— Такий висновок можна зробити із вищесказаного.

В — Із нашого розмірковування випливає, що душі всіх живих створінь однаково добрі, якщо всі вони є душами в однаковій мірі.

— Мені здається, що так, Сократе.

— Але чи вважаєш ти, що такий висновок правильний? Чи дійшли б ми з нашими розмірковуваннями такого висновку, якби наш засновок, що кожна душа — це гармонія, був правильний?

— Ні в якому разі.

— Далі. Що керує всім у людині — душа, особливо коли вона розумна, чи щось інше, як ти гадаєш?

— Гадаю, що душа.

— А керує вона, потураючи тілесним забаганкам чи опираючись їм? Я маю на увазі ось що: коли, приміром, спека й спрага мучать тіло, душа інколи тягне людину в протилежний бік і забороняє пити, а коли дошкуляє голод, вона велить не їсти, і в незліченних інших випадках ми бачимо, як душа перечить тілу. Так воно чи не так?

С

— Саме так.

— А хіба ми не погодилися раніше, що душа, буди-ши гармонією, ніколи не звучить наперекір тому, як натягнуті або відпущені, як звучать або в котромусь іншому стані перебувають складові частини? Хіба ми не погодилися, що душа завжди йде за ними й ніколи не владарює?

— Погодилися, — відповів Сіммії, — аякже.

— Що ж виходить? Чи не видно, що вона діє якраз навпаки, тобто владарює над усім тим, з чого, як твердять, вона складається, а опирається йому чи не на кожному кроці й протягом усього життя всіма засобами підкоряє його собі, то жорстоко, аж до болю карає, змушуючи виконувати вказівки вчителя гімнастики або лікаря, то виявляє лагідність, то вдається до погроз, то напоумляє, звертаючись до пристрастей, спалахів гніву й страхів, немов до чогось чужого і їй не властивого. Як не згадати тут рядків Гомера, де він говорить про Одиссея:

В груди б'ючи себе, серцю він мовив своєму з докором:
«Серце, терпи! І мерзеннішу ти перетерпіло днину...»³¹.

Чи ти вважаєш, що Гомер написав оці рядки, буди-ши переконаний, що душа — це гармонія і слухняно кориться забаганкам тіла, а не навпаки — що вона сама владарює над ними й керує, оскільки далеко божественніша від будь-якої гармонії? Яка твоя думка?

— Клянусь Зевсом, Сократе, я такої самої думки.

— Отже, мій дорогий, нам ніяк не годиться твердити, що душа — це свого роду гармонія. Бо тоді, звісна річ, ми не поладнали б ні з Гомером, божественним поетом, ні навіть самі з собою.

Кебет підтвердив, що воно так і є.

— Гарзд, — мовив Сократ. — Із фіванською Гармонією³² ми в ладах і можемо покладатися на її ласку. Але що нам робити з Кадмом, Кебете? Як нам прихилити його до себе, якими доказами?

— Сподіваюся, що ти знаєш якийсь спосіб, — відповів Кебет. — Так чи інакше, твої закиди проти гар-

монії мене просто-таки захопили. Це — справжня несподіванка для мене. Коли Сіммії говорив і викладав свої сумніви, мені здавалося неймовірним, що хто-небудь зуміє спростувати його твердження. Тим-то я був вражений, що він не витримав навіть першого удару твоїх доказів. Беручи це до уваги, я не здивувався б, якби та сама доля спіткала й Кадмові докази.

— Любий мій, — сказав Сократ, — не треба гучних похвал. Я боюсь, коли б хтось зловорожим закляттям не зіпсував подальшої нашої розмови. Зрештою, про це хай подбає божество, а ми по-гомерівськи підійдемо ближче до справи й подивимось, чи ти доречно говориш. Суть того, що ти хочеш з'ясувати, полягає ось у чому. Ти вимагаєш доказу, що душа наша незнищенна і безсмертна; в супротивному ж разі, кажеш ти, відвага філософа, котрий має вмерти і котрий сповнений бадьорості й душевного спокою, сподіваючись після смерті досягнути особливе блаженство, яке не випало б на його долю, коли він прожив своє життя інакше, — його відвага позбавлена підстав і смислу. А докази, що душа існувала й до того, як ми народилися, — все це, ти кажеш, зовсім не свідчить про її нескертність, а свідчить про те, що вона довговічна й існувала десь раніше, безмежно довго, багато дечого пізнала й багато дечого звершила. Але звідси, мовляв, не випливає, що вона стала безсмертна, навпаки: вже через те вхід її в людське тіло був для неї, немов хвороба, початком загибелі. І ось вона в муках проводить своє життя, щоб насамкінець загинути під час так званої смерті. І зовсім немає різниці, кажеш, чи вона ввійде в тіло один раз, чи багато разів, бо це ніяк не може потамувати наших побоювань. Якщо тільки людина при здоровому глузді, вона повинна боятися смерті, бо їй не відомо, чи душа безсмертна, і вона не може цього довести. Приблизно до цього зводиться суть твоїх розмірковувань, Кебете.

Е Я нагадую це ще раз навмисно, щоб нічого не випало з нашої уваги: якщо хочеш, можеш що-небудь додати або відняти.

У відповідь на це Кебет сказав:

— Ні, Сократе, нічого тепер я не хочу ні додавати, ні віднімати. Саме це є те, що я вже сказав.

Сократ замислився і довго мовчав. Відтак він озвався:

— Питання, яке ти, Кебете, поставив перед нами, справді-таки вельми непросте. Щоб розв'язати його, спочатку треба дослідити причину народження й смерті взагалі. Якщо ти не заперечуєш, я розповім тобі дещо
96 з мого власного досвіду — те, що стосується нашої теми. Коли що-небудь із моєї розповіді здається тобі корисним, то зможеш використати це для підтвердження власного свого погляду.

— Звичайно, з радістю, — відповів Кебет.

— Тож послухай, що я скажу. З юних літ, Кебете, в мене була дивовижна тяга до того виду мудрості, який називається пізнанням природи. Можливість знайти причину кожного явища вабила мене надзвичайно, і я
В безнастанно гадав: чому щось виникає, чому воно гине й чому існує. Я часто впадав у крайнощі, не знаючи, як відповісти на такі питання: коли тепло й холод, сполучаючись, викликають гниття, то чи не тоді саме, як гадали декотрі, виникають живі створіння?³³ За допомогою чого ми мислимо — крові, повітря чи вогню?³⁴ Чи, можливо, вони тут ні до чого, а це наш мозок викликав чуття слуху, зору, нюху, а з них виникає пам'ять і уявлення, а з пам'яті й уявлення, коли вони набудуть стійкості, постає знання?

Міркував я також над тим, що все існуюче рано чи пізно йде до загибелі, над явищами, які відбуваються
С на небі і на землі, і насамкінець був змушений визнати себе цілком невдатним для таких досліджень. Наведу хоча б один переконливий доказ цього. Раніше я дещо знав певно — так принаймні здавалось мені самому й іншим, — а тепер від цих роздумів я дійшов такої сліпоти, що втратив навіть те знання, яким володів раніше;
D наприклад, перестав розуміти, чому людина росте. Коли я вважав очевидним для кожного, що людина росте тому, що їсть і п'є. Адже коли з їжі до м'яса додаєть-

ся м'ясо, до кісток — кістки й таким чином до інших частин тіла додається те, що їм споріднене, то з плином часу незначна величина стає значною. Так, приміром, мала на зріст людина стає високою. Ось так я думав колись. Як, по-твоєму, слушно я думав?

— Слушно, по-моєму, — відповів Кебет.

Е — Або ще ось таке. Мені здавалося, що коли одна людина, стоячи поруч з іншою, виявлялась вищою на цілу голову, то це є доказом того, що вона висока. Так само високими на зріст здавалися мені двоє коней, які стояли поруч. Або ще ясніший приклад: десять видавалося мені більшим від восьми тому, що до восьми додається ще два, а річ довжиною в два лікті довшою від речі в один лікоть, тому що переважає його наполовину власної довжини.

— Гаразд, а що ти думаєш про все це тепер? — запитав Кебет.

97 — Тепер, клянусь Зевсом, — провадив Сократ, — я далекий від думки, начебто причина цього всього мені відома. Я навіть не певен, чи коли до одиниці додати одиницю, то чи одиниця, до якої додали іншу, стала двома; чи додана одиниця й та, до якої додають, стають двома через додавання однієї до другої. Бо мене дивує ось що: поки кожна з них була осібно від другої, тоді кожна була одиницею і двох тоді не було, але коли вони зблизились, то, очевидно, це зближення стало причиною виникнення числа «два». Не розумію також того, яким чином, коли хтось поділить одиницю навпіл, то цей поділ стає причиною виникнення
В двох, причому тоді причина буде цілком протилежна попередньому утворенню двох. У першому випадку ми твердили, що одиниці взаємно зближуються і додаються одна до другої, а тепер кажемо, що одна від другої відокремлюються і віддаляються. Так само не можу переконати себе, нібито розумію, чому і як виникає одиниця або що-небудь інше — взагалі чому щось виникає, гине або існує. Одне слово, такий спосіб дослі-

дження мені не до вподоби, тому я шукаю собі, плутаючись, іншого.

- Одного разу мені хтось сказав: він прочитав у творі Анаксагора, що всьому на світі дає лад і причиною всього є Розум. Ця причина припала мені до душі, й мені здавалося, що це чудовий спосіб пояснення, коли причиною всього є Розум. Я гадаю, що коли воно так, то Розум повинен якнайретельніше пильнувати ладу у всьому, вказувати місце кожній речі там, де їй належить бути. Отже, якщо хтось хоче виявити причину, внаслідок якої щось постає, гине або існує, той зобов'язаний з'ясувати, як найкраще тій чи іншій речі існувати, діяти чи зазнавати якогось впливу. Виходячи з таких міркувань, людині не слід досліджувати ні в самій собі, ні в оточенні нічого іншого, крім того, що найдосконаліше і найкраще. Зрозуміло, вона неодмінно повинна знати і те, що гірше, бо предметом одного й того ж знання є те, що краще, і те, що гірше. Отак я собі розмірковував і радів, переконаний, що в Анаксагорі знайшов вчителя до душі собі, який вкаже мені причину буття, доступну моему розумові. Він передовсім скаже, чи Земля плоска, чи кругла, відтак виявить доконечну цього причину, подасть найкраще пояснення, доводячи, що Землі найкраще бути такою, а не іншою. І якщо він скаже, що вона міститься в центрі Всесвіту, то пояснить іще, чому їй найкраще бути в центрі. Якби Анаксагор мені все це пояснив, я ладен був не шукати іншої причини. Був у мене намір розпитати в нього у такий же спосіб про Сонце, Місяць і зірки, про швидкість їхнього руху, про їхні повороти та інші стани, зокрема чому кожне з них діє так, а не інакше або зазнає впливу такого, а не іншого. Я ні на хвилину не припускав, що Анаксагор після того, як назвав Розум творцем світового ладу, внесе ще якусь іншу причину, окрім тієї, що світилам найкраще бути в такому становищі, в якому вони перебувають тепер. Я вважав, що, вказавши на причину кожного з них зокрема і всіх разом, він відтак пояснить, що найкра-

ще для кожного зокрема і в чому полягає їх спільне благо. І цю свою надію я не віддав би нізащо на світі! З великим запалом я накинувся на твори Анаксагора, щоб мерщій їх прочитати і якнайскоріше дізнатися, що ж є найкраще і що найгірше.

Проте, мій друже, ця приваблива надія хутко почала покидати мене, коли я в дальшому ході читання помітив, що Розум у Анаксагора не має ніякого застосування і лад у Всесвіті не пояснюється ніякими причинами, а натомість учений безпідставно посилається, як на причини, на повітря, ефір, воду й таке інше. Мені думається, що це виглядає так само, коли б хтось, наприклад, спершу говорив, що Сократ у всіх своїх діях керується розумом, а відтак, узявшись пояснювати причини кожної дії зокрема, сказав: «Сократ тепер сидить тут тому, що його тіло складається з кісток і сухожилок, кістки тверді й з'єднані між собою суглобами, а сухожилки мають здатність розтягуватись і розслаблюватись і оточують кістки разом із м'ясом й шкірою, яка все покриває. Оскільки кістки можуть вільно рухатись у своїх суглобах, сухожилки, розтягуючись і напружуючись, дають Сократові змогу згинати ноги і руки. Саме через це він і сидить тут, зігнувшись». А для нашої розмови він міг би подати якісь інші причини, як-от: голос, повітря, слух та тисячу інших подібних, знехтувавши справжні причини, а саме те, що, оскільки афіняни визнали за доцільне засудити мене на смерть, я своєю чергою визнав за краще сидіти тут, за справедливніше — залишитись на місці й зазнати кари, яку мені присудили. Бо, далєбі, ці жили й кістки вже давно, гадаю, були б де-небудь у Мегарах або в Беотії, куди вони потрапили б, якби я керувався хибним поглядом на те, що є найкраще, і, замість утекти й сховатися, не вважав за справедливніше й чесніше прийняти будь-яку кару, яку мені ухвалила держава.

Отож подавати такого роду причини — чистісіньке безглуздя. Якби хтось сказав, що без усього цього, тобто без кісток, сухожилок та без інших частин тіла,

я не був би спроможний робити те, що мені до вподоби, то він сказав би правду. Але доводити, що сухожилки й кістки є причиною моїх дій і водночас казати, що я через те керуюсь розумом, а не тому, що вибираю найкращу поведінку, — оце було б цілковитим безглуздом. Це означало б не вміти добачати різницю між справжньою причиною і тим, без чого причина не могла б бути причиною. Мені здається, що саме це друге багато хто, немов рухаючись навпомацки у темряві, називав самою причиною, хоча ця назва зовсім неправильна. І один уявляє собі, ніби Земля стоїть непорушно під небом, окутана якимось вихором; інший уявляє її схожою на широку діжу, підперту підставкою з повітря³⁵, але тієї сили, завдяки якій усе це якнайкраще влаштовано так, як воно є тепер, вони не шукають і навіть не вбачають у ній великого божественного впливу. Їм уявляється, що вони винайдуть колись Атланта³⁶, дужчого від того, безсмертного, і цей буде спроможний ще надійніше тримати все на собі, але зовсім не здогадуються, що насправді все тримається на добрі та обов'язку. Я з невимовною радістю пішов би в науку до кого завгодно, аби тільки дізнатися й збагнути таку причину. Але коли я не зміг її знайти й ні сам не зумів відкрити, ні від інших дізнатися, тоді я вдруге вирушив у похід на пошуки причини. Хочеш, я розповім тобі, Кебете, про мої пошуки?

— Навіть дуже хочу! — відповів Кебет.

— Після того, — провадив Сократ, — як я визнав за краще відмовитися досліджувати буття, я вирішив бути обережним, аби мене не спіткала доля тих, що спостерігають і вивчають сонячне затемнення. Дехто з них псує собі очі, дивлячись на Сонце прямо, замість споглядати його зображення на воді або якійсь подібній поверхні. Тоді-то я з острахом подумав, коли б мені часом не довелося зовсім осліпнути душею, якщо я розглядатиму речі очима й пробуватиму осягнути їх за допомогою того чи того чуття. Тим-то я визнав за доцільне вдатися до умоглядних понять і в дзеркалі їх

100 досліджувати істину буття. Можливо, зрештою, моє порівняння певною мірою неточне, бо я не можу погодитися, ніби той, хто досліджує буття в поняттях, краще бачить його у відображенні, аніж той, хто розглядає його в наочних виявах. Так чи інак, я пішов цим шляхом, тобто кожного разу покладаюся на поняття, яке вважаю за найпевніше, і те, що, на мій погляд, узгоджується з ним, приймаю за істину, — чи йдеться про причину, чи про щось інше; а те, що не згідно з ним, я вважаю неправдивим. Але я хотів би ясніше висловити тобі свою думку. Бо мені здається, що ти мене не зовсім розумієш.

— Ні, присягаюся Зевсом, — сказав Кебет. — Не дуже-то розумію.

В — Але я не кажу нічого нового, а повторюю те, що говорив завжди — і колись, і тільки-но в нинішній нашій розмові. Я хочу показати тобі той вид причини, який я досліджував, і знову вертаюсь до того, про що стільки разів була мова, і з нього починаю, виходячи з точки зору, що існує краса як така, і добро, й велич, і таке інше. Якщо ти погодишся зо мною і визнаєш, що так воно й є, то це, сподіваюсь, допоможе мені виявити причини й довести тобі, що душа безсмертна.

С — Вважай, що я згоден, і розмірковуй далі.

— Так ось, дивись, чи ти погодишся з тим, про що буде далі мова. Якщо існує що-небудь прекрасне поза прекрасним як таким, то воно, гадаю, може бути прекрасним лише завдяки тому, що причетне до прекрасного як такого³⁷. Так само я міркую і щодо всього іншого. Чи визнаєш ти вагомою таку причину?

— Визнаю.

— Якщо так, то я не розумію і ніяк не можу збагнути інших причин, вельми хитромудрих. Коли мені кажуть, що та чи та річ прекрасна завдяки її чудовій барві, чи обрисам, чи ще якій видимості, я не зважаю на такі докази, бо вони тільки збивають мене з пантелику. Зате прямо, без викрутасів, можливо, навіть занадто немудряще, я дотримуюсь єдиного пояснення:

ніщо інше не робить річ прекрасною, крім присутності в ній прекрасного як такого або спільності з ним, залежно від того, якою мірою воно знаходить там свій вияв. Я не буду про це розводитись — лише наголошую, що всі прекрасні речі стають прекрасними через прекрасне як таке. Крашої відповіді, мені думается, не можна дати ні собі самому, ні іншим. Дотримуючись такого твердого погляду, я ніколи не спіткнуся. Бо певнішої відповіді не можна дати ні собі самому, ні будь-кому іншому: все прекрасне стає прекрасним завдяки прекрасному як такому.

— Авжеж.

— Отож і великі речі стали великими, більші — більшими завдяки великому як такому, а менші — завдяки малому як такому.

— Так.

— Значить, якби тобі сказали, що один чоловік вищий від іншого на голову, а той інший нижчий на голову за першого, то ти не погодився б із таким твердженням, а відкинув би його, сказавши таке: «Я тверджу лише одне, що будь-яка річ, більша від іншої речі, стає такою завдяки великому, тобто велике робить його більшим, а все, що менше, стає меншим завдяки малому, тобто мале робить його меншим». А якби ти сказав, що хтось на голову вищий, а інший — нижчий, тобі, гадаю, довелось б побоюватись заперечення: насамперед у тому, що більше у тебе є більше, а менше — менше з однієї й тієї самої причини, а далі в тому, що більше робить більшим мале завдяки голові, яка сама собою мала. А це вже була б дивина: стати великим завдяки малому! То як, чи не побоявся б ти таких заперечень?

— Побоявся б! — погодився, усміхаючись, Кебет.

— Отож ти побоявся б твердити, що десять більше від восьми на два і з цієї причини перевищує вісімку, а сказав би, що перевищує вісімку кількістю і через кількість? І що предмет у два лікті більший від предмета в один лікоть завдовжки, а не половиною власного розміру? Адже і тут треба боятися того самого?

— Цілком слушно!

— Що ж далі? Хіба ти зміг би твердити з певністю, що коли додають одиницю до одиниці, то причиною появи двох є додавання, а коли поділити одиницю на два, то причиною половини є поділ? Хіба не волав би ти на весь голос, що тобі відомий лише один-єдиний спосіб виникнення будь-якої речі: її причетність до особливої сутності, до якої вона має бути причетна, і що в даному випадку не знаєш ніякої іншої причини виникнення двійки, крім її причетності до сутності двійки. Усе, що має стати двома, повинно бути причетним до сутності двійки, а те, що має стати одним, — до сутності одиниці. А всілякі ділення, додавання та інші подібні тонкощі краще залиш і не чіпай. На ці питання хай відповідають мудріші за тебе, а ти, боячись, як-то кажуть, власної тіні й власної неосвіченості й стоячи на міцній основі, відповідав би їм так, як я кажу. А якщо хтось учепиться за саму основу, ти не звертай на це уваги й не квапся з відповіддю, аж поки з'ясуєш, які впливають з неї наслідки, чи вони не суперечать один одному. А коли треба буде виправдати саму основу, обґрунтуй це в такий самий спосіб — шукай іншу підставу, кращу порівняно з першою, аж поки знайдеш тверду опору. Важливо, щоб ти не плував одного з другим, розмірковуючи водночас і про вихідне поняття, і про його наслідки, як це роблять софісти, адже ти хочеш хоч трішки прозирнути в істинну суть речей, а серед них немає жодного, хто сушив би цим голову. Вони такі впевнені в своїй мудрості, що можуть напустити туману в найпростіших речах і ще й цим хизуватимуться. А ти, якщо вважаєш себе за філософа, вчиниш, гадаю, так, як я раджу тобі.

— Щира правда! — в один голос вигукнули Сіммії і Кебет.

Ехекрат. Клянусь Зевсом, Федоне, розмірковування Сократа дуже глибокі. На мою думку, Сократ говорив украй ясно, так що зрозуміти його спроможний кожен, хто має в голові хоч крихітку клею.

Федон. Правильно, Ехекрате, всі присутні були такої думки.

Ехекрат. Та й ми такої самої думки, хоч нас там не було, і ми лише тепер про це чуємо. А про що далі велась мова?

Федон. Наскільки пам'ятаю, коли Сіммії і Кебет погодилися з ним і визнали, що кожна з ідей існує самостійно й що речі, будучи причетними до них, мають від них назви³⁸, Сократ тоді запитав:

— Якщо ти так думаєш, то, називаючи Сіммія більшим від Сократа й меншим від Федона, ти стверджуєш, що в Сіммія є водночас і те, й те — велике й мале як такі. Чи не так?

— Так.

— Але ти згоден зо мною, що твердження «Сіммії вищий за Сократа» не зовсім відповідає дійсності? Адже Сіммії вищий не тому, що він Сіммії, а лише завдяки тому великому, що є в ньому. І вищий він за Сократа не тому, що Сократ є Сократ, а тому, що Сократ причетний до малого — порівняно з великим, до якого причетний Сіммії.

— Правильно.

— Отож нижчий він від Федона не тому, що Федон — це Федон, а тому, що Федон причетний до великого порівняно з малим, до якого причетний Сіммії.

— Так воно і є.

— Таким чином, Сіммія можна назвати водночас і малим, і великим, бо, будучи посередині між двома іншими, він високому зростові одного протиставляє свій низький, а низькому зростові другого — свій високий. Тут Сократ усміхнувся й сказав:

— Мабуть, я зараз почну говорити як по писаному. Одначе, хоч би як воно було, а говорю я, думається мені, доречно.

Кебет підтакнув.

— Мені хочеться, — продовжував Сократ, — щоб ти поділяв мій погляд. Вважаю, що не тільки велике ніколи не захоче бути одночасно і великим, і малим,

але навіть у нас велике ніколи не допустить малого і не дасть себе перевищити. Тут має місце одне з двох: або велике відступить і втече, коли до нього наблизиться протилежність, тобто мале, або загине, коли воно підійде впритул. Бо якщо велике залишиться на місці й прийме мале, то воно стане чимось іншим, ніж було раніше, а цього воно собі не бажає. Так, наприклад, я прийняв і допустив мале, але залишаючись таким, яким я є: малим. Зате велике, будучи великим, не сміє перетворитися на мале. Подібно й мале в нас ніколи не захоче стати, ані бути великим. І взагалі жодна з протилежностей, залишаючись тим, чим вона є, не хоче ні

103 перетворюватись на іншу протилежність, ні бути нею, але або відходить, або загине при такій зміні.

— І мені здається, що так воно є, — сказав Кебет.

Хтось із присутніх, почувши це (на жаль, не пам'ятаю добре, хто це був), озвався:

— Заради богів, хіба ми раніше не погодились якраз із протилежним тому, що говоримо тепер, а саме, що з меншого виникає більше, а з більшого менше і що взагалі саме в такий спосіб протилежності походять із протилежностей? А тепер, мені здається, ми твердимо, що цього взагалі ніколи не буває!

Сократ обернувся до нього і, вислухавши, дав таку відповідь:

В — Ти сказав це доречно! Тільки ти не зрозумів різниці між тим, що мовиться тепер, і тим, про що йшлося тоді. Тоді була мова про те, що з протилежної речі постає протилежна річ, а тепер ми кажемо, що сама протилежність ніколи не може перетворитися на власну протилежність ні в нас, ні в природі. Тоді, мій друже, ми розмірковували про речі, які містять у собі протилежне, і на цій підставі ми називали кожна з них іменами цих протилежностей, а тепер розмірковуємо про самі протилежності, наявність яких дає назви речам:

С це вони, доводимо ми тепер, ніколи не хочуть виникати одна з одної.

Тут він поглянув на Кебета й запитав:

— Може, й тебе, Кебете, збентежило що-небудь з того, що він сказав?

— Ні, — відповів Кебет, — цього не скажу. Все ж визнаю, що не одне бентежить мене.

— Отже, ми цілком згодні в тому, що протилежність ніколи не буде протилежна самій собі?

— Так, без сумніву.

— А ще подумай, чи погодишся ти зі мною в такому питанні. Називаєш ти що-небудь холодним або гарячим?

— Авжеж.

— Чи це те саме, що сказати «сніг» і «вогонь»?

D — Ні, не те саме, клянусь Зевсом.

— Значить, гаряче — це щось інше, ніж вогонь, а холодне — щось інше, ніж сніг?

— Так.

— Але ти, очевидячки, знаєш, що сніг, як ми тільки-но говорили, ніколи, прийнявши тепло, не зможе бути тим, чим був раніше, тобто снігом і заодно гарячим, бо з наближенням тепла він або почне відступати перед ним, або перестане існувати.

E — Цілком слушно.

— Подібно й вогонь із наближенням холоду або відступить, або перестане існувати, він-бо не в силах буде, прийнявши холод, бути далі тим, чим був раніше, тобто вогнем і водночас холодним.

— Правду кажеш.

104 — Отже, в деяких подібних випадках трапляється, що одна й та сама назва закріплюється назавжди не тільки за самою ідеєю, а й за чимось іншим, що хоч не є ідеєю, але наділене її виглядом, поки існує. Що саме я маю на увазі, мабуть, стане тобі зрозумілим із таких прикладів. Непарне завжди повинне зберігати таку назву, якою ми його називаємо, чи не завжди?

— Ясна річ, завжди.

— Чи це стосується лише непарного із усього, що існує (в цьому полягає моє запитання), чи також і ще чогось іншого, яке хоч і не те саме, що непарне, все ж,

крім власної назви, повинне завжди називатися непарним, бо своєю природою невіддільне від непарного? Що я маю на увазі, видно з багатьох прикладів, зокрема трійки. Так ось, придивись до числа «три». Чи не вважаєш ти, що його завжди треба називати його власною назвою і назвою непарного, хоч непарне не те саме, що трійка? Втім, така вже природа і трійки, і п'ятірки, й взагалі половини всіх чисел, що кожне з них непарне, хоч жодне з них не збігається з непарним. Зате два, чотири й будь-яке з другого ряду чисел, хоч ні одне з них не збігається повністю з парним, завжди парні. Чи згоден ти зо мною, чи ні?

— Як тут не погодитись! — відказав Кебет.

— Тож напруж увагу й подумай, що я хочу тобі пояснити. Йдеться про те, що не тільки всі ці протилежності виключають одна одну, а й все те, що по суті не протилежне одне одному, але містить у собі щось із протилежності. Навіть воно, як видно, не схильне приймати тієї ідеї, яка протилежна ідеї, вміщеній в ньому самому, а з наближенням її або гине, або відступає. Хіба ми не скажемо, що число «три» радше загине і перенесе що завгодно, але, залишаючись трійкою, не стане ніколи парним числом?

— Авжеж.

— До речі, два не протилежне трьом?

— Ні.

— Отже, не тільки протилежні ідеї не переносять взаємного зближення, а й існує дещо інше, що не допускає зближення з протилежним?

— Цілком правильно.

— Спробуймо тепер по змозі визначити, що нам розуміти під оцим «дещо інше».

D — Залюбки.

— Чи це не те, мій Кебете, що, оволодівши якоюсь річчю, не лише змушує її мати власну ідею, а й залишає зовні ідею чогось протилежного?

— Що ти маєш на увазі?

— Саме те, про що ми тільки-но говорили. Адже ти, либонь, знаєш, що будь-яка річ, якою оволодіє ідея трійки, є обов'язково і три, і заодно непарне.

— Справді, так воно і є.

— До такої речі, твердимо ми, ніколи не підступить ідея, протилежна тій формі, яка цю річ утворює.

— Правильно.

— І утворила її ідея непарності?

— Так.

— А протилежна їй яка ідея? Парності?

— Так.

Е — Значить, до числа «три» ідея парності ніколи не наблизиться?

— Так, ніколи.

— Отже, число «три» не має нічого спільного з парністю?

— Ні в якому разі.

— У такому разі число «три» позбавлене парності?

— Так.

— Я говорив вам, що нам необхідно визначити те, що, не будучи протилежним чомусь іншому, все ж не приймає цього як протилежного. Так, наприклад, трійка, хоч і не протилежна парності, однак не приймає її, бо трійка завжди несе в собі щось протилежне парності.

105 Так само й двійка має в собі певну протилежність непарності, як вогонь — холодному, й таке інше. Тепер подумай, чи не дати нам таке визначення: не тільки протилежне не допускає до себе протилежного, а й те, що могло б привнести щось протилежне в те, до чого само наблизиться, так що ніколи не прийме нічого, протилежного тому, що воно привносить. Згадай-но ще раз (інколи не завадить і по декілька разів послухати про одне й те саме): число «п'ять» не прийме ідеї парності, а десять, як подвоєне п'ять, — ідеї непарності.

В Сама десятка, хоч і не має своєї протилежності, однак не прийме ідеї непарності. Так само ні півтора, ні інші числа з половиною не приймуть ідеї цілого, ні трети-

на, як усі інші дробі. Ну що, чи встигаєш ти стежити за моєю думкою і чи поділяєш її?

— Поділяю, та ще й з великим задоволенням.

— Тоді говори мені знову від початку. Тільки тепер відповідай мені, будь ласка, не так, як я питаю, а наслідуючи мене. Я пропоную це, бачачи з нашого попереднього розмірковування, що ми, крім однієї влучної відповіді, можемо знайти ще іншу, не менш влучну. Коли б ти запитав мене, як зробити, щоб тіло стало теплим, я не дав би тобі надійної, але невченої відповіді, кажучи, що мусить увійти в тіло тепло, проте, навчений нашим розмірковуванням, відповів би вдаліше — що вогонь. Так само коли б ти запитав мене, яка причина того, що тіло хворіє, то у відповідь я сказав би: від гарячки (а не від хвороби). Так само, коли ти запитаєш мене, що має з'явитися в числі, щоб воно стало непарним, я відповім, що не непарність, а одиниця. І так далі. Тепер скажи, тобі досить ясно, що я маю на увазі?

— Цілком ясно.

— Тоді відповідай, що мусить з'явитися в тілі, щоб воно було живим?

— Душа, — сказав Кебет.

D — Чи так буває завжди?

— Не може бути інакше.

— Отож, хоч куди душа входить, вона завжди вносить туди життя?

— Авжеж.

— А чи є якась протилежність життю, чи немає такої?

— Є.

— Яка?

— Смерть.

— Безперечно. А чи з того, в чому ми вже погодились, не випливає, що душа ніколи й ні в якому разі не прийме протилежного тому, що вона сама завжди приносить?

— Обов'язково виникає.

— Який же висновок? Як ми тільки-но назвали те, що не приймає ідеї парного?

— Непарним.

— А як назвемо те, що не приймає справедливості, й те, що ніколи не прийме майстерності?

Е — Одне — немайстерним, друге — несправедливим.

— Гарзд. А те, що не прийме смерті, як назвати?

— Безсмертним.

— А душа смерті не улягає?

— Ні.

— Виходить, душа безсмертна?

— Безсмертна.

— Гарзд. Отже, будемо вважати, що це доведено?

Чи як ти гадаєш?

— Так, причому цілком достатньо, Сократе.

106 — Підемо далі, Кебете. Якби непарне мало бути незнищеним, то, очевидно, незнищеним було б і три.

— Не інакше.

— Значить, якби на долю холодного випало бути незнищеним, то, коли б до снігу наблизили тепло, він би відступив цілий і нерозталий, хіба не так? Адже він не міг би ні загинути, ні приймати тепло, залишаючись самим собою.

— Правду кажеш, — погодився Кебет.

В — Так само, гадаю, якби незнищеним було гаряче, то коли б до вогню підступало щось холодне, вогонь ніколи б не вгасав і не гинув, а відступав би цілим і неушкодженим.

— Безперечно.

— Подібно, очевидно, треба розмірковувати і про безсмертне. Справді-бо, якщо безсмертне неvigубне, то душа ніяк не може загинути, коли до неї підійде смерть. Адже, згідно із сказаним попередньо, вона не прийме смерті і не буде мертвою. Так само не буде парним ні три, ні взагалі непарне, ні вогонь не буде холодним, ні жар, який є в ньому. «Що, власне кажучи, заважає непарному, — може сказати хтось, — не перетворюючись у парне, з наближенням парного, як ми домовились,

С

загинути і віддати своє місце парному?» Якби хтось так говорив, ми не мали б підстави вперитись, що непарне не загине, бо непарному не властива незнищуваність. Але якби було визнано, що воно неvigубне, то ми легко доводили б, що з наближенням парного непарне і три відходять геть. Так само можна б рішуче твердити про вогонь, і тепло, та про все інше. Хіба не так?

— Саме так.

D — Тепер про безсмертне. Якщо ми погодились, що воно неvigубне, то душа не тільки безсмертна, а й неvigубна. Якщо ж ні, то потрібна тут якась нова доказовість.

— Ні, ні, — відповів Кебет, — заради цього не потрібні нам нові докази. Навряд чи що-небудь уникне загибелі, якщо навіть безсмертне, будши вічним, її прийме.

— Усі, думаю, — продовжував Сократ, — згодні в тому, що ні Бог, ні сама ідея життя, ні взагалі все інше безсмертне ніколи не гине.

— Усі люди згодні в цьому, клянусь Зевсом, а ще більше, гадаю, — боги.

E — Отже, оскільки безсмертне неvigубне, то душа, якщо вона безсмертна, повинна бути заодно і неvigубною.

— Безперечно, повинна.

— Значить, коли до людини навідається смерть, то смертне начало, очевидно, вмирає, а безсмертне відходить геть цілим і непошкодженим, уникаючи смерті.

— Мабуть, так.

107 — Виходить, немає ніякого сумніву, Кебете, що душа безсмертна й незнищенна, а душі наші справді будуть існувати в Аїді.

— Я, Сократе, ніскільки не можу заперечити твоїх розмірковувань і цілком їм довіряю. Але якщо Сіммії або хтось інший бажає взяти слово, то хай це зробить, бо не годиться відмовчуватися. Адже другої нагоди, кращої від сьогоднішньої, щоб висловитись або почу-

ти твої міркування на цю тему, вже не буде, тож не варто це відкладати.

В — Щодо мене, — озвався Сіммії, — то я не маю ніяких підстав сумніватися в чому-небудь із сказаного. Все ж важливість питання, яке є предметом нашого обговорення, і недовіра до людських можливостей спонукають мене в глибині душі сумніватися у всьому тому, про що тут була мова.

— І не тільки в цьому, Сіммію, — зауважив Сократ, — ти цілком правий, та й попередні наші положення, хоч ви і вважаєте їх вірогідними, все ж потребують докладнішого розгляду. І якщо ви їх як слід дослідите, то, гадаю, переконаєтеся в слушності моїх слів настільки, наскільки може переконатися людина. А коли моя думка стане для вас ясною, ви припините подальші пошуки.

— Ти правду кажеш, — сказав Сіммії.

С — Тепер нам треба, друзі, — провадив Сократ, — розглянути ще таке питання. Якщо душа безсмертна, то вона вимагає піклування не лише на оцей відтинок часу, який називаємо життям, а й на всі часи. А якщо хтось не дбає про свою душу, то він наражає її на велику небезпеку. Справді-бо, якби смерть означала кінець усього, то це була б дорогоцінна знахідка для поганих людей: вмираючи, вони позбувалися б і тіла, і своєї порочності разом із душею. Але тепер, коли з'ясувалось, що душа безсмертна, то для неї немає, либонь, іншого захистку й порятунку від бід, крім цього одного: стати по змозі якнайкращою і найрозумнішою. Адже душа, відходячи в Аїд, не забирає з собою нічого, крім освіченості й вихованості; вони, кажуть, принесуть небіжчикові велику користь або непоправну шкоду на самому початку дороги в потойбічний світ.

Е А розповідають про це так. Щойно хтось помре, його геній, який супроводив його за життя, забирає його й веде в місце, де всі збираються, щоб стати перед судом і потім вирушити в Аїд разом із тим провідником, якому велено перевести душі звідси туди.

Після того, як там їм буде визначена подальша доля відповідно до їхньої поведінки за життя, і після закінчення строку перебування в тому місці, вони під керівництвом іншого провідника повертаються сюди. Такий колообіг здійснюється неодноразово протягом 108 довгих проміжків часу. Зрештою їхня подорож не така, як її описує Телеф у Есхіла³⁹. Він-бо каже, що в Аїд веде проста дорога, а мені вона здається ані простою, ані єдиною, тому що тоді непотрібні були б провідники, адже ніхто не міг би заблудитись, якби була одна-єдина дорога. Ні, на ній, очевидячки, чимало роздоріж і різних об'їздів. Я роблю свій висновок із священних обрядів і звичаїв, яких дотримуються люди тут, на Землі. Душа добра, чесна й розумна слухняно йде за провідником і розпізнає те, що її оточує. А душа, яка жадібно прив'язана до тіла, як я вже говорив раніше, 108 довго ширяє побіля нього та біля зримого місця⁴⁰, довго опирається і страждає, аж поки її, нарешті, силоміць забере й відведе геть прикріплений до неї геній. А коли душа нечестива, коли скоїла якийсь злочин або заплямувала себе гидким убивством чи іншим ганебним учинком, які здійснюють подібні їй душі, то від такої тікають і відвертаються інші, не бажаючи бути їй ні супутниками, ні провідниками. Через те вона змушена блукати в цілковитій нужді та горі, аж поки прийде визначений час, після якого сама необхідність утягує її в житло, на яке вона заслуговує. Зате душа, яка провела життя в чистоті й стриманості, дістає богів як супутників і провідників і поселяється в місці, яке їй до вподоби. А на Землі, як мене запевняли, є безліч чудових місць, до того ж вона не така вже й велика, як гадають ті, хто її описував.

Тут Сіммії перебив його:

D — Що ти кажеш, Сократе! Тож про Землю я й сам чимало чув, але не те, що ти знаєш. Тим-то охоче послухав би тебе.

— Розумієш, Сіммію, для того, щоб просто розповісти, що і як, мистецтва Главка⁴¹, на мою думку, не

потрібно, але довести, що саме так воно і є, надзвичайно важко, й тут не допоможе навіть Главк. Мені принаймні це було б не до снаги. І навіть якби я був спроможний це зробити, то мені тепер не вистачило б і життя на таку довгу розмову. Але який, за моїм уявленням, вигляд Землі та які її краї, я можу вам розповісти: в цьому ніяких труднощів немає.

— Чудово! — сказав Сімій. — Нам і цього вистачить.

109 — Ось які мої уявлення про Землю. По-перше, якщо Земля кругла й міститься посередині неба, то вона не потребує ні повітря, ні якоїсь іншої сили, яка б не допускала її падіння. Для того щоб вона утримувалася посередині, досить однорідності неба й власної рівноваги Землі, бо однорідний предмет, який перебуває в рівновазі, вміщений всередину однорідного середовища, не може перехилитися в будь-котрий бік і тому залишається однорідним і нерухомим. Оце перше, в чому я переконався.

— І правильно, — зауважив Сімій.

В — Далі. Я впевнився, що Земля дуже велика й що ми, люди, її мешканці від Фасіса до Гераклових стовпів⁴², населяємо лише малу її частину та й то тіснимося навколо нашого моря, немов мурашки або жаби навколо болота, а багато інших народів живуть у багатьох інших місцях, подібних до наших. Всюди на Землі є сила-силенна долин, різних за своїм виглядом і величиною, куди спливають вода, мряка й вітер. Сама ж Земля висить чиста в чистому небі, де рухаються зірки. Більшість тих, хто вивчає будову світу, називають це небо ефіром⁴³. Оподи з ефіру постійно спливають у западини Землі у вигляді імлі, води й повітря.

С
D А ми, які живемо в цих западинах, не усвідомлюємо цього, й нам здається, ніби живемо на самій поверхні Землі, подібно до того, коли б хтось, живучи на дні моря, уявляв, начебто живе на його поверхні, і, дивлячись крізь воду на Сонце й зірки, море вважав би небом. Через свою повільність і безсилість він ніколи

не піднявся б до морської поверхні, ніколи не вплив би й не підняв голови над водою, щоб побачити, наскільки чистіший і прекрасніший наш світ від того, в якому він живе, ані навіть не почув би про це від якогось очевидця.

Е Те ж саме й з нами. Ми живемо в одній із земних западин, а здається нам, нібито ми живемо на поверхні, повітря називаємо небом, переконані, що по цьому небі рухаються зірки. А все від того, що через кволість і повільність ми не в спроможі досягти крайніх меж повітря. А коли б усе-таки кому-небудь поталанило проникнути до його краю або, здобувши крила, знятися вгору, то, немов риби тут, у нас, вистромивши голови з моря, бачать цей наш світ, так само й він, піднявши голову, побачив би тамтешній світ. І коли б він не вмер із дива, споглядаючи це видовище, то дізнався б, що 110 там є справжнє небо, справжнє світло й справжня Земля. А наша Земля, її кам'яні гори та всі обшири потріскані й пориті яругами, немов морські стрімчаки, поїдені сіллю. Нічого гідного уваги в морі не родиться, нічого досконалого, можна сказати, там немає, а якщо десь там є земля, то лише розкришені скелі, пісок, безкінечний мул і твань. Сказати коротко, все це ніскільки не витримує порівняння з красою наших місць. А наскільки відрізняється той світ від нашого! Якщо тільки 115 доречно зараз переказати міф, Сіммію, то варто б послухати, яка вона, та Земля, під самим небом.

— О, звичайно, — відповів Сіммії, — ми охоче послухали б цей міф.

— Отже, друже, кажуть насамперед, що та Земля, коли подивитися на неї згори, схожа на м'яч, зшитий із дванадцяти шматків шкіри, строкато розмальований різними барвами. Фарби, вживані нинішніми живописцями, можуть дати уявлення про ці кольори. Але там 120 уся Земля сяє такими кольорами, та ще й куди яскравішими, чистішими, ніж у нас. В одному місці вона пурпурна й напрочуд прекрасна, в іншому золотиста, ще в іншому біла, причому біліша від крейди й снігу,

та й інші барви, які там спостерігаються, такі самі прекрасні, причому вони там у далеко більшій кількості й гарніші від тих, що їх бачимо тут. Ба, навіть її запа-
D дини, хоч заповнені водою і повітрям, мальовничі, сяють різноманітністю незвичайних кольорів, так що виглядає ця Земля, наче різнобарвна картина.

На такій Землі розвиваються і своєрідні рослини — дерева й квіти, дозрівають плоди, й гори там своєрідні, камені приваблюють своєю гладкістю, прозорістю й чудовим різнобарв'ям. Їхні частиночки — саме оці камін-
E чики, які так цінуються в нас, тобто сердоліки, яшми, смарагди та інші подібного кшталту. А там усі без винятку камені такі ж або й ще гарніші. Причиною цього є те, що тамтешні камені чисті, цілі, не такі, як наші, які роз'їдає гнилизна й сіль з каламуті, що спливає в наші западини: вони ж бо спричиняють бридкість і хвороби в каменів і ґрунтів, у тварин і рослин. Таки-
E ми природними красотами щедро обдарована та Земля, до того ж багата вона на золото, срібло й інші кош-
111 товні метали. Вони лежать у всіх на очах, їх безліч на кожному кроці, тож оглядати ту Землю — справжня насолода для очей.

І тварин там усяких без ліку, населяють її і люди, з яких одні живуть у глибині суходолу, інші — на краю повітря, як ми селимось на краю моря, ще інші — на островах, розташованих неподалік від материка й оточених повітрям. Одне слово, чим для нас і для наших
B потреб є вода й море, тим для них повітря, а чим для нас повітря, тим для них — ефір. Клімат там урівноважений так, що люди зовсім не хворіють і живуть набагато довше, ніж ми. Зором, і слухом, і розумом, та всім іншим вони відрізняються від нас настільки, наскільки повітря чистотою перевищує воду або ефір —
C повітря. Є в них і храми, і священні гаї богів, де справді живуть боги й спілкуються з людьми за посередництвом знамень, віщувань і видінь. Люди бачать там Сонце, Місяць і зірки такими, якими вони є насправді. Та й інші види блаженства доступні їм.

Так у загальному виглядає та Земля і те, що навколо неї. А в западинах на всьому просторі Землі є багато місць глибших і розлогіших, ніж западини, які ми населяємо, але з входом тіснішим, ніж міжгір'я нашої западини. Є там місця й менш глибокі, зате просторіші.

D Усі ці западини сполучені одна з одною багатьма підземними переходами, вужчими й ширшими, які тягнуться в різні боки. Є там канали, якими надмір води переливається з одних впадин в інші, немов із чари в чару, а під землею пливуть невсихаючі велетенські ріки з гарячою та холодною водою. І вогню під землею вдосталь, і струменять великі вогняні ріки, й ріки мокрої

E каламуті, то чистішої, то бруднішої, схожі на грязеві потоки в Сицилії, які з'являються перед виверженням лави або й на саму лаву. Ці ріки заповнюють кожну заглибину, і всі вони приймають усе нові й нові потоки води. Усе це рухається то вгору, то вниз, немов у

112 надрах Землі щось хитається. А хитання це викликане такою причиною. Одна з розколин Землі — найбільша, яка пронизує Землю наскрізь, утворює прірву, згадувану Гомером у таких словах:

В далеч оту, де найглибша лежить під землею безодня.

Сам Гомер в іншому місці й багато інших поетів називають її Тартаром⁴⁴. У цю прірву впадають усі ріки і з неї знов витікають. І кожна з них стає такою чи такою залежно від того, через яку країну тече. А причина того, що всі ріки витікають із Тартару й туди ж впадають, полягає в тому, що вся ця волога не має ні дна, ні основи, через те вона й хитається: то піднімається вгору, то опускається вниз і водночас хвилює повітря та вітер, які її огортають. Вони йдуть за вологою, хоч би куди вона плинула: то в один кінець тієї Землі, то в другий. Подібно до того, як це буває тоді, коли люди видихають і вдихають у себе струмінь повітря, так і там вітер хитається разом із вологою і, то вриваючись у якесь місце, то вириваючись з нього, спричиняє страшної сили бурі.

- С Коли вода відступає в той край, який ми називаємо нижнім, тоді вона пливе руслами підземних рік і заповнює їх, немовби хто ллє її з глечика. А коли відходить звідти й тече сюди, то знову заповнює тутешні ріки, і вони, повні води, пливають підземними річищами, кожна до того місця, куди собі вторувала дорогу, утворюючи моря, озера й джерела. Потім ріки знову зникають у глибині Землі й повертаються в Тартар: одні з них довшою дорогою, пробиваючись через численні й віддалені країни, інші — коротшою. Завжди гирло лежить нижче від витоку: інколи значно нижче від місця, з якого витікає, інколи не набагато нижче. Деякі з рік витікають із боку протилежного своєму впадінню, тоді як початок і гирло інших містяться на тому самому боці. Є такі потоки, які виписують повне коло, оповившись змієподібно навколо тієї Землі одним кільцем або кількома; вони спускаються в найбільшу глибину, яка тільки можлива, але все одно впадають у той-таки Тартар. Можуть ці води з одного й другого боку дотекти лише до середини Землі, а не далі, бо, хоч би звідки текла ріка, від середини поверхня здіймається круто вгору.
- Е

Таких річок там багато — великих і різноманітних, але виділяються з-поміж них чотири. З них найбільша та, яка ззовні омиває Землю довкола й називається Океан⁴⁵. У протилежному напрямку тече Ахеронт⁴⁶. Він котить свої хвилі через пустельні місцевості, зрештою іде під землю і вливається в озеро Ахерусіаду. Сюди приходять душі більшості покійників, вони відбувають тут свій призначений долею час — хто довший, хто коротший, — а потім повертаються назад, аби знову вселитися в живі створіння.

Третя річка бере початок між двома згаданими й неподалік від витоку виходить на розлогу рівнину, яка палає гарячим вогнем, і утворює озеро, більше від нашого моря; в цьому озері кипить вода впереміш із багатом. Звідти вона пливе далі каламутна, замулена, опо-

В

виваючи ту Землю, й досягає краю озера Ахерусіади, але не змішує своїх вод із ним; нарешті, описавши під землею ще багато закрутів, впадає в нижню частину Тартару. Цю річку звать Піріфлегетонтом⁴⁷. Її течія ви-вергає бризки розпеченої лави аж на земну поверхню.

Якраз навпроти неї витікає четверта річка, яка спочатку тече, як кажуть, через край дикий і страшний. С Вода її темно-синього кольору, а звать цю річку Стіксом⁴⁸. Так само називається озеро, яке вона утворює, впадаючи в нього. У цьому озері води Стіксу набувають страшної сили й котяться під Землею, описуючи коло в напрямку, протилежному Піріфлегетонту, й впадають в озеро Ахерусіаду з протилежного боку. Вони також не змішуються з ніякими іншими водами й також, оперезавши Землю кільцем, уливаються в Тартар навпроти гирла Піріфлегетонту. Поети цю річку відчаю і сліз називають Кокітом⁴⁹.

Д Ось так виглядає ця підземна країна. Коли покійники прибувають у те місце, куди приводить кожного з них його геній, насамперед відбувається над ними суд — як над тими, хто прожив життя добропрстойно і благочестиво, так і над тими, що жили не так, як слід. А чие життя визнане буде ні надто поганим, ні надто хорошим, ті вирушають до Ахеронту, сідають у підготовлені для них човни й на них припливають до озера. Там вони живуть і очищаються від провин, вчинених за життя, відбувають кару й звільняються від вини, а за добрі вчинки дістають винагороди, відповідно до того, хто що заслужив.

Е А тих, кого визнають невинуватими через особливо тяжкі злочини (це ті, що заплямували себе або блюзнірством, зокрема неодноразовим грабуванням храмів, або жорстокими протизаконними убивствами, чи іншими подібними злочинами), — таких людей належна їм доля скидає в Тартар, звідки вони вже ніколи не виходять. А тих, чії злочини будуть визнані тяжкими, але 114 прощеними, як, наприклад, коли хто в приступі гніву підняв руку на батька або матір, але потім розкаяв-

ся і решту життя прожив зразково, або коли хто став убивцею за подібних обставин — таких людей, хоч їх слід би скинути в Тартар, хвилі викидають: людино-вбивць — у Кокіт, а батьковбивць і матеревбивць — у Піріфлегетонт. А коли, гнані хвилею, вони опиняться біля берега озера Ахерусіади, тоді кричать і кличуть — одні тих, кого вбили, інші — тих, кого скривдили в той

- В чи той спосіб: просять, щоб ті дозволили їм вийти на берег озера і прийняли до себе. І якщо ті зважають на їхні благання, вони виходять, і на цьому кінчаються їхні страждання, якщо ж не прощають їм, то хвиля знову несе їх у Тартар, а звідти назад кидає в ріки, і так вони мучаться, аж поки їм пощастить випросити пробачення у тих, кому вони вчинили кривду. Таку кару призначили їм судді. І, нарешті, про тих, чиє життя буде визнане особливо благочестивим. Ці дістають свободу й виходять із підземної безодні, немов із в'язниці, линуть угору й оселяються в чистій країні, яка височить над тією Землею. До них належать ті, що завдяки філософії цілком очистилися. Вони в майбутньому будуть жити зовсім без тіл і мешкатимуть у ще прекрасніших оселях — у таких, що й описати нелегко, та й часу в нас обмаль.
- С

- Отож заради того, про що ми говорили, нам треба докласти всіх зусиль, аби виявити добродесність і розсудливість, бо за це чекає на нас велика винагорода й світла надія. Звичайно, рішуче твердити, начебто все є саме так, як я розповідав, а не інакше, не годиться людині зі здоровим глуздом. Але що саме така або десь така доля й така оселя чекають на наші душі, — коли душа виявиться безсмертною, — твердити, думається, і треба, і є для цього підстави. Така впевненість підбадьорює, і ми з її допомогою немов зачаровуємо самих себе. Тим-то я так докладно, з подробицями, переповідаю цей переказ.
- D

- Виходячи з того, про що ми говорили, спокійна за свою душу повинна бути та людина, яка протягом цілого життя нехтувала тілесними втіхами і не дбала про
- E

коштовності та прикраси, бо ж вони можуть радше зашкодити, аніж принести користь, зате тяглася до знання, шукала в ньому насолоди й прикрасила душу не чужими, а власними оздобами — стриманістю, справдливістю, мужністю, шляхетністю і правдою. Така
115 людина безбоязно чекає на мандрівку в Аїд, вона готова вирушити в дорогу на перший заклик долі.

Отож і ви, Сіммію та Кебете, і всі інші підете туди, кожний у свій час, а мене вже тепер «кличе доля», як сказав би котрийсь герой із трагедій. Ось уже, мабуть, настала мені пора викупатись. Бо, гадаю, краще випити отруту після купелі й не завдавати зайвого клопоту жінкам — обмивати мертве тіло.

— Хай так буде, Сократе, але чи не бажаєш залишити якісь розпорядження їм або мені щодо дітей або іще що-небудь? Ми радо зробили б тобі будь-яку послугу.

— Нічого нового я не скажу, Критоне, — відповів Сократ, — тільки те, що завжди говорив: дбайте про себе самих і тоді, хоч би що ви робили, вийде на добро і мені, і моїм рідним, і вам самим, хай ви навіть нічого тепер не пообіцяли. А якщо ви не захочете жити відповідно до того, про що велась розмова сьогодні й
C не раз раніше, то нічого не досягнете, хоч би ви тепер бозна-що палко наобіцяли.

— Гаразд, Сократе, — сказав Критон, — ми постараємось виконати твій заповіт. А як би нам тебе поховати?

— Як вам зручно, — відповів Сократ, — якщо тільки зможете мене спіймати і я не втечу від вас.

Тут Сократ осміхнувся і, поглянувши на нас, промовив:

— Ніяк не годен я, друзі, переконати Критона, що я — той Сократ, який зараз розмовляє з вами і зважає
D кожне слово, бо йому здається, начебто я — це той, якого він незабаром побачить мертвим, і він питає мене, як мене поховати! А мої довгі розмірковування про те, що я, випивши отруту, не залишуся вже з вами,

відійду геть у щасливі країни блаженних, він, видно, сприймає інакше. Він-бо гадає, що я говорив це так собі — аби втішити вас і заодно самого себе. Тож поручіться за мене перед Крітоном — хай тільки ваша порука буде супротивною тій, яку він давав суддям. Бо він ручався, що я залишусь у в'язниці, а ви поручіться, що я не залишусь, а піду звідси геть, коли помру. Тоді Крітонові буде легше перенести це, і він не страждатиме, думаючи, ніби я терплю страшні муки, коли побачить, як моє тіло спалюють чи закопувають у землю, і не говоритиме на похороні, що кладе Сократа на похоронне ложе, або виносить, чи закопує. Повір мені, дорогий Крітоне, що, коли ти говориш неправду, то це не тільки само собою хибне, а й завдає шкоди душі. Тож зберігай душевний спокій і кажи, що хорониш моє тіло, а хорони так, як визнаєш за потрібне, а також як це, на твою думку, відповідає загальноприйнятому звичаю.

116 Проказавши ці слова, Сократ підвівся й пішов до іншої кімнати, щоб помитися. Крітон вийшов за ним, а нам звелів почекати. Ми чекали, розмовляючи між собою і роздумуючи над тим, що почули. Далі котрий уже раз була мова про те, яке нещастя нас спіткало. Ми почували себе зовсім так, начеб утратили батька й стали сиротами на все життя. Коли Сократ помився, до нього привели дітей — у нього було двоє маленьких синів і один більшенький; прийшли і його родички, й Сократ порозмовляв із ними в присутності Крітона, дав їм якісь вказівки, потім відіслав жінок і дітей, а сам знов вийшов до нас.

Наближався вже захід сонця, бо Сократ довго пробув у тій кімнаті. Вернувшись викупаний, він сів і з нами вже майже не розмовляв. З'явився слуга Одинадцятьох і, звертаючись до Сократа, сказав:

— Сократе, мені, мабуть, не доведеться нарікати на тебе, як я нарікаю на інших смертників. Бо вони лають мене й проклинають, коли я за наказом влади ого-

лошую їм, що настала пора випити отруту. За цей час я переконався, що ти найшляхетніший, найлагідніший, найкращий із усіх людей, які сюди попадали. І тепер я твердо переконаний, що ти не гніваєшся на мене. Бо ти знаєш винуватців свого лиха й гніваєшся, певне, на них. Ти, либонь, здогадуєшся, з якою звісткою я прийшов до тебе. Отож прощай і постарайся якомога легше скоритися неминучій долі!

Тут він заплакав і позадкував до дверей. Сократ поглянув на нього й сказав:

— Прощай і ти. А ми зробимо все як слід. — Потім промовив до нас: — Яка привітна людина! Він увесь цей час навідувався до мене, не раз розмовляв зі мною, предобре в нього серце. Ось і тепер як широко він мене оплакує! Тож, Критоне, послухаймо його, — хай хтось принесе отруту, якщо її вже потерли на порошок. Якщо ні, нехай потруть.

Е На це Критон:

— Але сонце, здається, ще над горами, Сократе, воно ще не зайшло. Я знаю, що інші приймали отруту дуже пізно після того, як їм було наказано, і то насамперед добре собі їли, пили досхочу, дехто навіть не відмовлявся від любощів, з ким хто хотів. Так що не поспішай, ще є трохи часу.

А Сократ йому на відповідь:

— Ясна річ, так чинять, Критоне, ті, про яких ти говориш. Їм-бо здається, що вони цим щось виграють. Я, звісно, так себе не поведу. Бо я не вважаю, що матиму яку-небудь користь, якщо вип'ю отруту трохи пізніше і тільки виставлю себе на посміх, судорожно чіпляючись за життя і тремтячи над його мізерними залишками. Тож послухай мене і роби так, як я кажу.

Задовольняючи прохання Сократа, Критон кивнув рабові, який стояв неподалік. Раб вийшов і пробув десь там досить довго, а потім вернувся, і за ним зайшов чоловік, що приніс отруту, розчинену в чаші, щоб подати Сократу. Побачивши цього чоловіка, Сократ сказав:

— Як добре, що ти прийшов, дорогенький. Ти тямиш у цьому: що мені треба робити?

В — Власне кажучи, нічого особливого, — відказав той, — просто випий і ходи по кімнаті, аж поки відчуєш тягар у ногах, а тоді лягай. Воно само вже далі буде діяти.

І, сказавши це, подав чашу Сократові. Сократ узяв її з незворушним спокоєм, Ехекрате, рука його не задрожала, вираз обличчя не змінився, він тільки, як звикле, поглянув на нього трохи спідлоба й запитав:

— Як ти гадаєш: можна цим напоєм зробити узливання комусь із богів чи ні?

— Ми розтираємо, Сократе, точнісінько стільки, скільки треба випити.

С — Розумію, — сказав Сократ. — Але молитися богам можна і навіть треба, щоб переселення з цього світу на той відбулося успішно. Про це я і молюсь, і хай так буде.

Вимовивши ці слова, він випив чашу до дна спокійно й легко.

До цієї хвилини багато хто з нас ще сьак-так спромагався утриматися від сліз, але коли ми побачили, як він п'є, як випив отруту, то всім нам годі вже було стриматися. У мене самого довго стримувані сльози ручаями полилися по обличчі. Я затулився плащем і оплакував самого себе. Так! Не Сократа я оплакував, а власне горе, що втратив таку людину, такого друга. Крітон ще раніше від мене розплакався й підвівся. Аполлотор, який уже й до того весь час плакав, тепер ридма ридав і заголосив так розпачливо, що душа у всіх розривалася — крім Сократа. А Сократ так озвався:

Е — Що ви робите, диваки! Я тому й одіслав жінок додому, щоб вони не чинили такого неподобства, бо знаю, що вмирати треба в побожному мовчанні. Заспокойтесь і стримайте себе!

Ми засоромились і перестали плакати. Сократ ходив по кімнаті, потім сказав, що ноги вже важчають, і

ліг горілиць: так-бо порадив тюремник. Коли Сократ
118 ліг, той оглянув його стопи й голінки і запитав, чи він
щось відчуває. Сократ відповів, що не відчуває. Після
цього тюремник знову помацав йому голінки й, поволи
посуваючи руку догори, показував нам, як тіло Сократа
холоне й дубіє. Нарешті він торкнувся востаннє й ска-
зав, що, коли холод підступить до серця, Сократ піде
з життя.

Уже майже половина тіла задубіла, й тоді Сократ
відслонив голову— він лежав, закутавшись, — і сказав
(а були це його останні слова):

— Крітоне, ми винні Асклепію півня⁵⁰. Тож від-
дайте його, не забудьте.

— Я неодмінно це зроблю, — сказав Крітон. — Але
може, хочеш ще щось сказати?

На це запитання Сократ уже не відповів, тільки
трохи згодом здригнувся, і тюремник відслонив його
обличчя: погляд Сократа застиг. Побачивши це, Крітон
затулив йому очі й закрив рота. Така, Ехекрате, була
кончина нашого друга, людини, про яку можемо впев-
нено сказати, що з усіх, кого ми знали у своєму житті,
Сократ був найкращий і взагалі наймудріший та най-
справедливіший.

ПРИМІТКИ

52. Мешканці о. Кеосу славилися своєю порядністю.
53. Тут Сократ напівіронічно-напівсерйозно ідеалізує інтелектуальні здібності критян і спартанців (їх вклад у грецьку культуру був незначний).
54. *Фалес, Піттак...* — див. приміт. 5 до «Гіппія».
55. Солонові, афінському державному діячеві й поету, приписувано вислів: «Пізнай самого себе», Клеобулу — «Міра — найкраща річ».
56. *Бо і хороший муж...* — цитата з твору невідомого поета, яку знають також учень Сократа, історик Ксенофонт («Спогади», I, 2, 20), і Евріпід («Гекуба», 592).
57. Про виступи платних флейтисток і танцівниць на бенкетах для забави гостей див. Платона «Бенкет» (212 D — E) і Ксенофонта («Бенкет», II, 1).
58. Цитата з «Іліади» Гомера (X, 224). Це слова Діомеда, який разом з Одиссеєм вирушає на розвідку.
59. *...жити приємно — це добро, а жити неприємно — зло.* — Подібно висловлюється Платон у «Законах» (V, 732 E — 733 A): «Треба хвалити прекрасне життя... і за те, що воно може дати те, до чого прагнемо, а саме: відчувати більше радості й менше горя».
60. *Вимірювання*, або вимірювальне мистецтво, — термін, який під впливом піфагорійців займає важливе місце у філософських розмірковуваннях Платона, особливо це видно в обчисленнях картини космосу в творах «Тіней» і «Держава».
61. *...з прихильності до красеня Каллія...* — гра слів, натяк на ім'я Каллія, бо по-грецьки «краса» — *to kallos*, «красивий» — *kallos*. Кінцівка витримана в іронічному дусі: чи варто було вести таку складну розмову лише заради красеня Каллія?

ФЕДОН

Центральною темою «Федона» — одного з найзнаменитіших діалогів Платона, написаного у розквіті його філософської творчості, — є проблема безсмертя душі; у зв'язку з цим розглядається питання про життя і смерть, взаємовідношення тіла й душі, про потойбічне життя і таке інше. Уже до Платона релігійно-філософські секти орфіків та піфагорійців твердили, що душа людська невмируща, до того ж школа Піфагора проповідувала метемпсихоз — релігійно-містичне вчення про перехід душі з одного організму, після смерті його, в інший організм. Досократики Геракліт і Демокріт відстоювали матеріалістичне розуміння душі. Так, Геракліт учив, що душа — це один із перехідних станів матерії, яка вічно рухається і змінюється (подібно вогню). Демокріт розумів душу як сполучення круглих тендітних атомів, які швидко рухаються, і з розпадом атомів тіла розпадаються, на його думку, й атоми душі — наступає одночасно смерть

тіла й душі. Платон заперечує таке природничо-наукове тлумачення душі, обґрунтовуючи власну теорію душі як безсмертної духовної сутності. Йому належить найповніша з виниклих в античності розробок питання про душу та її безсмертя. Окремі думки про невмирущість душі творець ідеалізму висловив уже раніше в «Апології Сократа», в діалогах «Горгій», «Менон», «Федр» і «Кратіл» (в останньому Платон тлумачить душу біологічно — як основу, причину будь-якого життя), але спеціально цьому питанню присвячений «Федон», а доповнення вміщені в «Бенкеті», «Державі», «Законах» і «Тімеї». Таким чином, проблема душі та її невмирущості була в центрі уваги Платона протягом усієї його філософської діяльності. Оскільки «Федон» містить у собі основний виклад учення Платона про душу, її невмирущість, потойбічний світ, то в деяких рукописах він має підзаголовок «Про безсмертя». Цей діалог є однією з найвидатніших пам'яток античної літератури, тому що в ньому гармонійно поєднуються художній і філософський елемент, глибина філософського дослідження й хист захопливої розповіді, утворюючи предивний сплав філософської думки й художнього слова.

Назву «Федон» діалог має від імені Сократового учня Федона з Еліди, хто, як безпосередній свідок смерті Сократа, розповідає своєму знайомому Ехекратові з Фліунта про останній день життя цього філософа й про розмову, яка відбулася у в'язниці на тему душі та її посмертної долі. Початок і кінець діалогу змальовують останні години життя Сократа; це немов рамки, в які вставлено власні роздуми Платона про смерть людини та безсмертя душі, нібито висловлені устами Сократа перед прийняттям отрути.

Дія «Федона» відбувається в афінській в'язниці, де Сократ чекає виконання смертного присуду, винесеного 399 р. до н. е. афінським судом присяжних. Саме в той час повернувся з о. Делосу корабель з урочиствою процесією, відплиття якого спричинило відстрочення кари. Доволі значний гурт друзів Сократа зібрався рановранці, щоб попрощатися з філософом. Вони не можуть надивуватися спокійній поведінці Сократа, а той пояснює їм, що мудрець має право бути доброї думки й не боятися смерті, бо на тому світі його ждуть великі блага, адже смерть — не що інше, як відокремлення безсмертної душі від смертного тіла для її подальшого самостійного існування, до чого мудрець прагне уже за життя, намагаючися звільнитися від впливу чуттів, які заважають справжньому пізнанню. Смерті не слід жаятися, бо душа після смерті людини не пропадає. Сумнів у цьому висловлює один з основних співрозмовників, піфагорісець Кебет (70 А, В), указуючи на розповсюджене матеріалістичне розуміння душі як смертного начала й пов'язану з тим невіру в потойбічне життя, адже, мовляв, немає певності, чи й душа не помирає разом із тілом. Ось тут і вимальовується тема всієї подальшої розмови, а саме: йдеться про докази того, що душа живе далі після смерті людини і зберігає властиві їй силу й розум.

Першим доказом безсмертя душі (70 С — 72 Е), який наводить Сократ і який можна назвати фізичним свідченням, є те, що все на світі постає із своєї протилежності, наприклад, менше виникає з більшого й навпаки, слабке із сильного, швидке з повільного тощо. Між двома протилежностями існують перехідні стани. Так, між двома протилежностями — життям і смертю — наявні два стани: вмирання й оживання. Протилежністю життя є смерть, отже, із життя постає смерть, а зі смерті — життя. За його словами, існує оживання й виникання із смерті, душі померлих людей далі існують, вони мусять десь знаходитись, щоб знову могли перейти до життя — добрі з них перебувають у кращому місці, погані — в гіршому. Кінцевий висновок міркувань Сократа зводиться до того, що мертві виникають із живих, а живі — з мертвих.

Наведений Сократом доказ непереконливий, бо твердження про те, що будь-що виникає зі своєї протилежності, надто загальне. Адже, йдучи за такою логікою, ми б дійшли висновку, що буття виникає з небуття і навпаки, існуюча душа з неіснуючою і навпаки, а це був би очевидний абсурд. Варто зазначити, що в філософському вченні піфагорійців була розроблена цілісна система метафізично тлумачених протилежностей, з яких найголовнішими були: парне й непарне, чоловіче й жіноче, пряме і криве, добре й погане, праве й ліве, рухоме і нерухоме, обмежене й необмежене, однина й множина, чотирикутне й різнобічне. Згідно з їхнім ученням, усе суще являє собою низку протилежностей.

Другий доказ безсмертя душі (73 А — 78 В), який можна назвати психологічним, ґрунтується на анамнезі — вченні про пригадування, яке Платон уперше виклав у «Мемноні». Згідно з ним, знання — це, власне кажучи, не що інше, як пригадування того, що належало душі до народження людини. Так, поняття рівності, схожості, прекрасного, доброго, справедливого, священного, взагалі всього того, що позначене печаттю буття як такого, люди одержують ще до свого народження, потім, народжуючись, вони втрачають те, чим володіли до народження, і тільки згодом, через посередництво чуттів і пригадування, відновлюють знання, які вони колись мали. Так, приміром, щоб різні предмети вважати рівними, треба раніше мати поняття рівності. Це поняття при зіставленні рівних предметів тільки пригадується, бо воно існувало до нашого народження.

Особливу роль у пізнанні відіграє ідея схожості, бо будь-яке знання є пригадування за допомогою схожості чогось раніше забутого при народженні, завдяки якій уявлення намагаються з'єднуватись із схожими на себе. На низці прикладів Сократ показує факти пригадування, викликані асоціацією уявлень. Схожість чуттєвих предметів пояснюється ідеєю схожості.

Щоправда, із сказаного виникає, що душі існували до народження людей. Цим доведено раніше існування душі, але не її посмертне буття. Тут Сократ бере собі на допомогу перший доказ, стверджую-

чи, що, якщо душі існували до народження людей, то вони можуть на підставі зміни протилежностей після смерті людей знову вступати в життя. Через те треба вважати, що душі конче живуть після смерті людей.

Твердження про раніше існування душі на підставі анамнезу також не дуже переконливе. Можна тільки помітити, що деякі люди, легко доходячи правильних узагальнень, справляють враження, немовби вони щось колись вивчили, а потім тільки собі пригадали. Але ставити знак рівності між пізнанням і пригадуванням аж ніяк не можна. Річ у тім, що пізнання тільки схоже на пригадування, але зовсім не є самим пригадуванням чого-небудь.

Третій доказ (78 В — 96 А), який називають онтологічним, ґрунтується на тому, що душа є чимось цілісним, безтілесним, невидимим, незмінним, у той час, як тіло, навпаки, є чимось тлінним, видимим, мінливим, розкладним. Якщо тіло після смерті може за допомогою різних засобів (наприклад, бальзамування) існувати довший час, то тим паче може зберігатись душа після звільнення від тіла. Душа є духовною сутністю, відмінною від тілесного елемента, через що вона мусить мати власне буття й існувати до й після земного життя. На зауваження піфагорійця Сіммія, чи душа, бува, не схожа на гармонію звуків, яку створює ліра, і якщо ліра гине, то тим самим гине й гармонія, Сократ відповідає, що душа не є гармонією, ладом, подібним до того, який створює ліра, бо вона існує до тіла й не залежить від тіла. Кебет знову ж висловлює інший сумнів: якщо душа, каже він, й існує до тіла, то це не значить, що вона буде існувати також і після смерті тіла і навіть якщо потім переселиться в різні тіла, то чи не зноситься вона, подібно до того, як помер ткач, що зіткнув багато плащів, і чи не загине вона сама. На це зауважує Сократ, що оскільки душа є джерелом життя, то вона не підвладна смерті, бо таке думати було б сполученням двох понять, які взаємно одне одного виключають.

Доказ четвертий (96 А — 107 В), або логічний: як парність несутісна з непарністю, так і душа, яка бере участь в ідеї життя і оживляє тіло, несутісна зі смертю, і коли настає смерть тіла, то душа не вмирає, а тільки відходить від тіла; і якщо парність незнищенна, коли парна двійка не стає непарною трійкою, тільки відсторонючись від трійки, то подібно, коли вмирає тіло, це не значить, що вмирає душа, а живе вона далі, хоч і розлучається зі світом чуттєвих об'єктів; загинути вона не може, бо водночас бере участь в ідеї немирущості.

Такий висновок був би правильним за умови, що ідея була б дійсною причиною властивостей речей, які беруть у ній участь. Але цей доказ містить у собі логічну помилку, яка полягає у доведенні тези за допомогою недоведеного аргументу. Аргументація тут виглядає так: якщо приймемо заздалегідь, що душа бере участь в ідеї життя і що безсмертне є незнищенне, то безперечно доведемо, що душа

незнищенна. Але саме це й треба було довести, що вона безсмертна, а не приймати як доведений засновок.

Із розмірковувань про безсмертність душі виникають певні висновки етичного характеру, а саме: якби разом зі смертю тіла пропала й душа, то нечесним людям не треба було б розплачуватись за свої злочини. Але оскільки душа після смерті тіла не вмирає, то їй доводиться відповідати за проведене людиною життя. На праведні душі після смерті чекає винагорода, а злі душі улягають покаранню за скоєні злочини. Подальша доля душ знайшла свій опис в есхатологічному міфі, який завершує дискусію про безсмертя душі. Так, невинуваті, нечестиві душі потрапляють у Тартар — місце вічних мук у крайні померлих, звідки вони вже не вертаються. Винуваті душі після відповідного спокутування своїх провин одержують змогу почати нове життя. Душі праведних оселяються в чарівних місцях поза Землею, а ті з них, які очистилися через філософію від впливу тіла, насолоджуються щастям на небі.

Опис потойбічного життя людських душ має на собі відбиток впливу вчення секти орфіків, яка розробила докладну схему, цілу градацію винагород і кар за діяльність людей на Землі.

Розмірковування Платона про безсмертність душі, її співіснування з тілом та її долю можна звести до таких пунктів:

- 1) душа має самостійне, незалежне від тіла існування;
- 2) душа існує до вселення в тіло й після його смерті; вона — безсмертна, а тіло — смертне;
- 3) душа є причиною життя, вона має примат над тілом, матеріальним елементом;
- 4) душа є чимось посереднім між світом вічних, незмінних ідей і матеріальним світом — світом постійних змін;
- 5) душа через свою схожість із ідеями є невидима, незмінна, цілісна;
- 6) душі мають самостійне буття, але не таке досконале, як ідеї;
- 7) душу після смерті чекає винагорода або кара.

Кінцеві сторінки «Федона» містять опис передсмертних хвилин Сократа — його прощання з учнями й друзями, прийняття отрути й останні слова. Опис цей зворушує нинішнього читача не менш, ніж зворушував стародавніх греків дві тисячі років тому.

До «Федона» зверталися ті, кому залишилися лічені дні життя, щоб черпати з читання його надію, що після смерті душа людини не гине. Відомо, що в період італійського Відродження Козімо Медічі й кардинал Орсіні просили читати їм цей діалог на смертному ложі, щоб підготуватися до останнього бою зі смертю. Питання, яке було предметом розгляду в «Федоні», хвилювало багатьох пізніших мислителів, які повторювали сказане Платоном і доповнювали його відповідно до розвитку філософських і природничих наук свого часу. Це — неоплатонік Плотін (III ст. н. е.), Августин Блаженний (IV ст. н. е.), середньовічні богослови Фома Аквінський і Дунс Скот,

П. Помпонацці (XVI ст.), Декарт і Локк (XVIII ст.), німецькі філософи М. Мендельсон і Г. Фехнер (XIX ст.) та інші.

Нинішній переклад «Федона» є першим в українській перекладній літературі.

1. *Фліунтці* — жителі Фліунта, невеликого міста неподалік Афін.

2. Смертний вирок виконано через тридцять днів після його висення.

3. *...прикрасили вінком...* — тобто увінчали лавровими гілками, тому що лавр був деревом, присвяченим Аполлонові.

4. *Аїд* — бог підземного світу, царства померлих, брат Зевса, Посейдона й Деметри або ж саме царство мертвих, що, за уявленнями давніх греків, містилося десь на краю світу або під землею.

5. *...і це якісь місцеві.* — Із названих тут осіб найвідоміші — це Антісфен, засновник філософської школи кініків, а також Крітон і Менексен, іменами яких Платон назвав два свої діалоги.

6. *Сіммії* — приятель і слухач Сократа, автор трактату з галузі етики; *Кебет* — фіванець, учень Сократа; *Евклід* з Мегар — учень Сократа, засновник мегарської філософської школи; *Федонд і Терпсіон* — маловідомі особи.

7. *Арістипп із Кірени* (грецької колонії в Африці) — учень Сократа, згодом засновник кіренської філософської школи, девізом якої була насолода; *Клеомброт*, за переказом, прочитавши діалог Платона «Федон», кинувся в море.

8. *Егіна* — острів у Саронській затоці між Аттикою і Пелопоннесом.

9. *Одинадцять* — колегія з одинадцяти архонтів, які здійснювали нагляд за в'язницями.

10. *Ксантіппа* — дружина Сократа, мати трьох його синів.

11. *Евен* — поет і ритор, учитель красномовства.

12. Платон зараховує філософію до музичних мистецтв, тобто таких, якими піклувалися Музи (це, крім музики, поезія, танець, театральне мистецтво, наука).

13. *Філолай* (з Тарента, грецької колонії в Італії) — піфагорійський філософ.

14. *Тасмне вчення* — йдеться про вчення піфагорійців, зокрема про його «внутрішню» (езотеричну) частину, доступну лише для вибраних, які досягли найвищого ступеня посвячення.

15. *...покладатися на свій слух і зір.* — Згідно з Платоном, відчуття не можуть служити джерелом істинного пізнання. Джерелом такого пізнання є спогади безсмертної людської душі про споглядання нею світу речей ще до вселення її у смертне тіло людини.

16. *...дорогими їм близькими...* — Йдеться про міфи про Алкесту, яка хотіла вмерти замість свого чоловіка Адмета, й Орфея, який подався в Аїд за своєю дружиною Еврідікою.

17. Мова про філософів (піфагорійців) і містиків (орфіків), які проповідували посвячення в таїнства.

18. ...*вакхантів обмаль*. — Йдеться про учасників бучних свят на честь Діоніса-Вакха, на які приходили люди з тирсами — жезлами, оповитими плющем і виноградною лозою. Деякі з учасників, вакханти, впадали у священний транс.

19. ...*комічний поет*. — Сократ став предметом насмішок із боку сучасних йому комедіографів — Арістофана, Евполіда, Телекліда, Каллія. Зокрема він був виставлений в карикатурному трактуванні у комедії Арістофана «Хмари».

20. *Ендіміон* — юнак-пастух, якого покохала богиня Місяця Селена. Вона просила Зевса зберегти її коханця молодим і гарним назавжди. Зевс здійснив її бажання і дав Ендіміонові безсмертя, але водночас приспав його навіки.

21. *Анаксагор* — див. приміт. 21 до «Апології».

22. *Вчення про пригадування* — один з наріжних каменів філософії Платона.

23. *Пенелопа* — вродлива й вірна дружина Одиссея. Двадцять років чекала вона на Одиссея, не маючи від нього жодної звістки. Багаті й родовиті юнаки сватались до неї, а Пенелопа пообіцяла, що назве ім'я свого обранця тоді, коли витче покривало на гробнищу свекра. Вдень вона ткала, а вночі розпускала все, що зробила за день. Звідси пішов вислів «праця Пенелопи» — даремна робота.

24. ...*ластівка й одуда*... — За давньогрецьким міфом, на солов'я, ластівку й одуда були перетворені афінянки Прокна, її сестра Філомела й чоловік Прокни, фракійський цар Терей, який згانیбив Філомелу й відрізав їй язика, щоб вона не розповіла про цей злочин. Зевс перетворив Прокну на солов'я, Філомелу — на ластівку, а Терей — на одуда.

25. ...*лебеді... наділені віщим даром*... — Лебідь вважався птахом Аполлона, здатного провіщати майбутнє. Від нього лебідь одержав дар передбачення й передчуття, що виражалось у передсмертній пісні.

26. ...*душа наша являє собою сполучення і гармонію цих елементів*... — Сократ, викладаючи такий погляд на душу, можливо, має на увазі піфагорійців, які стверджували, що душа є певною гармонією і поєднанням протилежностей.

27. ...*чудові кучері*. — Стародавні греки обстригали собі волосся на знак жалоби.

28. Жителі міста Аргоса поклялися, що ходитимуть нестрижені, аж поки відвоюють місто Тірею, яке захопили спартанці.

29. *Іолай* — небіж, супутник і зброносець Геракла. Допомагав Гераклові у здійсненні його подвигів.

30. *Евріп* — протока між Аттикою й островом Евбесю, яка славилась непостійністю течій.

31. Гомер. «Одіссея» (кн. XX, розд. 17—18. Переклад Бориса Тена).

32. *Гармонія* — дружина міфічного фіванського царя Кадма. Натяк на те, що Кебет і Сіммії — жителі Фів.

33. ...*викликають гниття... виникають живі створіння*. — Так пояснювали походження всього живого стародавні філософи Анаксімен, Емпедокл, Анаксагор.
34. ...*крові, повітря чи вогню*. — Йдеться про теорії Емпедокла, Анаксімена і Геракліта.
35. ...*підперту підставкою з повітря*. — Що земна твердь підперта повітряними струменями, вчив Емпедокл.
36. *Атлант* — титан, брат Прометея, який за наказом Зевса тримав на своїх плечах небесне склепіння як кару за участь у боротьбі титанів проти богів.
37. ...*прекрасного як такого*. — Свою ідею «Прекрасного як такого» Платон розвиває в діалозі «Бенкет».
38. ...*речі... мають від них назви...* — Про існування ідей і причетних до них речей, а також про ідеї як взірці для речей Платон ширше висловлюється у творі «Парменід».
39. *Телеф* — герой однойменної трагедії Есхіла, син Геракла, володар Місії в Малій Азії. Поранений списом Ахілла, був потім лікуваний іржею з цього списа.
40. ...*зримого місця...* — могили, навколо якої блукає душа померлої людини.
41. *Главк* — легендарний майстер, винахідник музичних інструментів.
42. *Фасіс* (сучасн. Ріоні в Грузії) та *Гераклові стовпи* (сучасн. Гібралтар) — крайні рубежі античної ойкумени.
43. ...*називають ефіром...* — Платон під ефіром розуміє верхню частину атмосфери, чисте повітря (близьке до Землі повітря — це «аер»). Про ефір трактували давньогрецькі філософи й орфіки.
44. Гомер. «Іліада» (кн. VIII, розд. 13. Переклад Бориса Тена). *Тартар* — підземне царство мертвих.
45. *Океан* — за уявленнями стародавніх греків — величезна ріка, яка омиває Землю.
46. *Ахеронт* — у давньогрецькій міфології річка в країні померлих, там же й озеро Ахерусіада.
47. *Піріфлегетонт* — одна з рік підземного царства.
48. *Стікс* — найбільша з рік підземного царства.
49. *Кокіт* (Плач-ріка) — одна з рік у царстві мертвих.
50. ...*Асклепію півня*. — Після видужання стародавні греки приносили Асклепію (Ескулапу), богами лікування, в жертву півня. Со-крат же просить жертвувати півня за зцілення від хвороби, з якою він порівнює життя.

ФЕДР

Діалог «Федр» належить до найважливіших і водночас до найскладніших за змістом (у ньому проблема накладається на проблему) творів Платона. Написаний він у зрілий період творчості Пла-

ПЛАТОН
ДІАЛОГИ

Переклад з давньогрецької

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *О. А. Кравець*

Підписано до друку 08.09.08. Формат 84x108 ¹/₃₂.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 16,8. Умов. фарбовідб. 19,32. Облік.-вид. арк. 18,45.
Тираж 1 250 прим. Замовлення № **235-2**

ТОВ «Видавництво Фоліо»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

ТОВ «Фоліо»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: realization@folio.com.ua

Інтернет магазин

www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Платон.
ПЗ0 Діалоги: Пер. з давньогрецької / Передмова В. В. Шкоди, Г. М. Куц; Примітки Й. Кобова; Ілюстрації І. І. Яхіна; Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. — Харків: Фоліо, 2008. — 349 с. — (Б-ка світ. літ.).

ISBN 978-966-03-4051-0.

Платона (427—347 рр. до н. е.) вважають не тільки філософом, але й великим письменником античності. Найбільш він прославився як майстер діалогу. У видання ввійшли вибрані діалоги, а також монологічний твір «Апологія Сократа». Розмову в більшості діалогів веде вчитель Платона Сократ, який невимушено приводить співбесідників до глибоких філософських висновків і водночас надає читачеві можливість самостійного пошуку істини.

ББК 87.3